कानर्थनिवृत्तिसाधनंनिरतिशयानंदप्राप्तिसाधनंचात्मज्ञानंसाधयतांवेदानांरामादिसाधनसंपत्पनंतरं
मयंविचाराध्ययनविधिनैवप्रयुज्यतइतिकिमनुपपन्नं । अस्तुवाश्रवणविधिरवास्यप्रयोजकः । ननुकर्म
कांडदेवताकांडज्ञानकांडानामर्थान्नदेनवाक्यनेदात्कृतंप्रयोजकेक्वानुसरणेन-नचैवंविधस्यव्याख्यानां
हिचमयीतिवित्-न-वाक्यभेदाभावात्। कर्मकांडोक्तदर्शादिनांतत्फलसाधनत्वेश्रवणश्रुद्धिमुत्पाद्यदेवताकांडोक्तयाचया
सनयाचित्तस्यैक्यंसंपाद्यज्ञानकांडेचपदार्थतत्पदार्थौपरित्यागेनत्वंपदलक्षणयाब्रह्मात्मैकत्वंप्र
ति-श्रवणादिनाप्रयतितव्यमित्येकार्थत्वमेव। अत्रयंसंगतिः श्रीरामपूर्वतापनीये-मंदाधिकारिणांसगुणो
पासनंनिर्गुणौपयिकंचिन्मयइत्यादिनानिरूपितं-इदानीमुत्तमाधिकारिणांकर्मसुविरक्तानांसन्यासि
नांपरमहंसानांश्रीरामोत्तरतापनीयोपनिषदानिर्गुणोपासनंसगुणफलभूतंनिरूप्यतेश्रीरामचंद्रब्रह्म
विद्याप्रकटयितुंतत्रकदाचिन्मिथिलोपवनेजनकोविदेहआसांचक्रेतत्रचयोगीश्वरः शिष्यसंघैःपरिवृ
तआस-तत्रानेकैर्मुनिचरैस्तद्भक्तिवैराग्यमसहमानःप्रच्छतएवंसतितंप्रतिहस्पतिरुवाच। बृहस्पतिर्ऋ
षिः। अत्रचप्रश्नोत्तराभ्यांब्रह्मविद्यानिरूपणात्-यद्यप्युपनिषद्भेदेब्रह्मविद्यापरस्तथापि-उपतिसामीप्य
वाचिनोपशब्देनाद्वितीयब्रह्मसामीप्यंतामविद्यामुलक्ष्य-निशेदुस्यात्पर्यंतामंगीकृत्य-सदेश्रोवसा
दनार्थंचमन्निसंधायसद्धातुषदित्यादिसूत्रेणक्विंविधायोपनिषद्भेदप्रयोगात्-ब्रह्मसमीपस्थामविद्यो
च्छेदावभासादिसकलानर्थबीजभूतां-अत्यर्थंनिशेषतयाविसादयतिस्वज्ञानमात्रेणनाशयतीत्युपनि

षछ्देन ब्रह्मात्मैक्यविद्योच्यते॰ उक्तं च। भाष्यकारैः सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्देन वाच्या। वार्त्तिककारा आप्याहुः॥
अत्रचोपनिषच्छब्दो ब्रह्मविषैकगोचरः तत्रैवचास्य सङ्गावादनिधार्य्यस्यत कुतश्चित्पादिना। तथापि लक्षणया ब्र
ह्मविद्यार्थायं श्रुतावपि ब्रह्मविद्याशब्दप्रवृत्तिः। यथाहुः यथोर्ध्वविद्याबाधिच्छात्रयं योपतदन दतः भ
वदुपनिषन्नामालांगलेऽपीक्षनेत्र यथा। अत्रैकंवासंगतिः। श्रीरामाख्यसगुणब्रह्मोपासनरूपंकर्मनिर्गुणब्रह्म
साक्षात्कारोत्पत्तेरंगसाधनतयाऽर्थवतापनीयास्मा श्रुतिरूपदिदर्शयिषितं रंगत्वं च परमेश्वरैकाग्र्यलक्षणं
चित्तवशीकारसाधनतया। एवं च हेतोर्निरूप्यते॰ हेऽमदवत्वं निरूपणीयमित्युत्तरतापनीयाख्या श्रुतिः प्रवर्त्त
त॰ तत्रजनकोहविदेहोबहुदक्षिणेनयज्ञेनेजेइत्यस्यामाख्यायिकायांयाज्ञवल्क्येनकेषु चिद्ब्रह्मवादिषु
निगृहीतेषु॰ अविशिष्टेषुतूष्णीं भूतेषु॰ तस्मादर्षांतन्नप्रियं यदेतन्मन्यध्वेचिच्चरितं श्रुतेब्रह्मज्ञानमस
दमानादेवगुरुर्याज्ञवल्क्यमुवाच॰ नसोपनिषदंतरमूलहयादुपनिषदुत्तरप्रवृत्तिरयुक्तिवाच्यं॰ स
र्वोपनिषदांब्रह्ममात्रैकार्थ्यनिकषाक्षात्॰ नचपुरंदरपुरोहितस्यसतोबृहस्पतेर्गौकामतयाजनको
पसर्पणमुपपद्यात॰ तस्मात्ब्रह्मविद्याप्रचारस्यविक्रुद्धायैवचाकृतिः यतएहि। तमाश्रित्यदेवानांहित्व
माचरन्बृहस्पतिरुवाचयाज्ञवल्क्यं॰ उवाचचऋषान्॰ अत्रपरिनाष्यर्थस्यवचःप्रयोगात्तदुक्तंबहुच्या
पिचमुक्तं॰ अन्यथाबृहस्पतिः पप्रच्छेतिनोपपद्यतेमीमांसावधानुमवदत्॰ याज्ञवल्क्यस्यापत्यं याज्ञवल्क्यः किं २
मुवाचेत्यपेक्षायामुत्तराश्रुतिः। यदनुक्रुरुक्षेत्रमितियत्प्रसिद्धं अनुपश्यात॰ सर्वस्मादप्यूर्द्धंसर्वोत्कृष्टं।

पुण्यफलमितियावत्क्रुरुक्षेत्रं॰ क्रुशितंरौतीतिक्रुरुः॰ संसारहेतुभूतंपापं॰ तत्पदंपुण्यान्निरसनात्त्रातीतिक्षेत्रं॰
तद्हिदृढमूलंदृढ्यादिनिरस्यते॰ यद्वाक्रुः पृथ्वीदेहाद्याकारपरिणतात्स्यांरौतीतिक्रुरुः प्राणः तस्यक्षेत्रंनिवासस्था
नं॰ प्राणस्याधिष्ठानमितियावत्। देवानांइंद्रियाणांइंद्रियाधिष्ठातृणांवादेवयजनंपूजाकारणं॰ यत्रेंद्रियाणि वि
षयविषयोपहारैः बंधदानिधमात्मानंश्रीरामचंद्रंपूजयंति॰ सर्वेषांभूतानांसमष्टिव्यष्ट्यात्मकानां॰ ब्रह्मस
दनं॰ ब्रह्मश्रीरामाख्यंदेशकालवस्तुपरिछेदशून्यंतादृक्सदनंनिवासस्थानं॰ यद्वातद्विशेषणाद्वयविशिष्ट
क्रुरुक्षेत्रंतल्लिं॰ इतिशेषः। अथवायत्प्रसिद्धं क्षेत्रंउत्पत्तिस्थानंउपादानमितियावत्॰ तथाचश्रुतिः॰ कृष्णवा
त्पुष्टिदावाकार्यस्यस्थितिहेतुः। तथा॰ यत्सदनंसादंत्तिविशार्यंत्ते॰ कार्याणियस्मिन्नथनेनप्रलयहेतुब्रह्म
मुं। केषामित्यपेक्षायामाह सर्वेषां भूतानामितिब्रह्मादिस्तंबावसानानामित्यर्थः। तथा॰ देवानां॰ एकादशेंद्रि
याभिमानिनामादित्यादीनां। तत्सृष्टिप्रलयकारणंविश्वोनष्टि॰ देवयजनमितियथाकारकोत्पादनद्वारास्वर्गा
दिपश्वादिभिः फलैः देवाश्चैतन्याधाराजीवायेनपूजयंतेतादृक्कारणंयत्रवर्त्तमितंततत्॰ अनुक्रुरुअस्मिन्निषमेयं
चक्रुरुणाउपदिष्टाः शास्त्रानेवमुक्तवदनुवद॰ नूनंतवस्यतःकिंचिद्विवक्षुरुपंज्ञानमस्तीतिभावः। नन्वक्रुरु
क्षेत्रनामिमतंयद्ब्रह्मतद्भगदुपासीनादियोगंभवतिनिरंशत्वादितिभावः॰ अत्रोत्तरमाह अविमुक्तंवैक्रुरुक्षेत्र
मिति। वक्ष्यतामग्रेप्यविद्याकामकर्मादिमुक्तं॰ तथाप्यविद्यादेशाधर्माविमुक्तं वैइतिप्रसिद्धं॰ ब्रह्म॰ पुरुषंग्राह्य
त्वा॰ अशेषाधिष्ठानत्वादार्थद्वयमूर्तंब्रह्मैवक्रुरुक्षेत्रं॰ अविशिष्टंपूर्वोक्तानुवादः। यस्मात्सदार्थद्वयपरिशोधनेनैकरस

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ब्रह्मावस्थानं भवति. तस्माद्यत्र क्वचन. यत्र क्वापि गंगाप्रयागादौ तद्विपरीतवा गच्छति. तत्तदेवतत्तत्कुलमेव. मन्येतजानीया
त्. कथमित्येतायामाहइदंवै मयाप्राप्तंस्वकुलमेवतदविमुक्तं. तत्रोक्तविशेषणविशिष्टमेवतिपुनराहक्रुरुक्षेत्रमित्या
दि. अथवा अविमुक्तंवै. यदुक्तंकूटस्थं ब्रह्मजगदुपादानादिप्रयोग्यमितितत्राच्यते. नमुद्दिष्टंकूटस्थं सदुपादानमि
त्युच्यते. किंतु अविमुक्तं. विमुक्तं अविद्ययात्यक्तंतथाविधयन्नभवति. तदुपादानमिति. यद्यप्यसंगोदासीनःपरमा
त्माऽविद्योकदाचिदपिनस्पृशति. तथापिस्वप्रसिद्धिमपेक्षमाणस्यात्मानंनत्यजतात्पर्यविशेषः. सौरादेः प्रकाशस्या
प्रकाशात्मकद्यद्यद्यनपेक्षेवपिअदादिर्ईउः स्वप्रसिध्येसौराद्यालोकमपेक्षतइतिलोकप्रसिद्ध्योतनार्थोवेत्राद्यः.
तदेतदविद्यासहायब्रह्मणोपादानंजगदितिसकलश्रुतिप्रसिद्धमितियाज्ञवल्क्येनोक्तं. गुरुराह कुरुक्षेत्रमिति.
यत्रयाभूतादीनांक्षेत्रंअविमुक्तं. अविद्यासच्चिवंचिद्रूपमित्युक्तं. तत्कुरु. उपपत्तिनिःसंपादयेत्यर्थः. अयमा
शयः अविद्यासाचिवंब्रह्मणोनतावदविद्यास्वरूपज्ञतं. तस्याजडत्वात्. नब्रह्मस्वरूपंज्ञतंअनिर्मोक्षप्रसंगात्. ब्र
ह्मणविस्तरस्त्वन्यान्मूलमाप्येवगंतव्यः. तस्मात्कर्मैवजगत्कारणंनान्यदिति. निरस्तदोषवेदोक्तंपथियंयुक्तिमि
च्छति. गुरुरित्यवधार्य्यान्यस्तर्कैवक्रुप्रचक्रमेयाज्ञवल्क्यआहदेवानांदेवयजनमित्यादिनामन्येतत्पंक्तनानि
षातर्केणमतिरानपैयेनेत्यादिनाश्रुतिकलापेनब्रह्मविषयप्रतिकूलतर्कोज्ञावनस्यप्रतिषिद्धत्वावतदुद्भावद्यत
त्रभयतागुरुत्वहानिरवेत्यभिप्रायवानाहादेवानांदेवेति. देवाहिसात्विकतानांतत्फलाप्तिभवतितातांमध्येत्वंदे
वाविशिष्टोज्ञानवाल्कर्थंप्रतिकूलतर्कमुद्भावयसीति. यद्वान्यतावाइमानिभूतानीत्यादिश्रुतिकलापेनब्रह्मणो

जगत्कारणत्वेमयानिरूपिते. पुनर्निर्वाजाशंकयाप्रत्यवस्थितस्यतवनिरनुयोज्यानुयोगयोगप्तेवदेवपूर्वोभव
सातिनियतोनोज्ञाप्यतइत्यभिप्रायेणसंबोधनंयज्ञनाशहेनयागवाचिनास्वाभाविकंहिदिकंचकर्मभावंल
क्षते. एवंचसर्वेषांस्थूलसूक्ष्मरूपाणांभूतानांकारणत्वान्निमत्तंयद्यज्ञनं. कर्म. तद्ब्रह्मेतियोजना. ब्रह्मशब्दे
नहचिदात्मागृह्यते. ब्रह्मविशिष्टोसदनमितिसमुदायानुगृहीतः अनः प्राणोमनसंकल्पद्वारशरीरादि
चेष्टानिमित्तमस्यापाधिश्चेनतदिदंसदनं. प्राणस्यचशरीरमसवैंद्रियप्रवर्तकंश्रुतिसिद्धं. यथासम्राडेवासि
कृताद्भिनियुंक्ते. एवमेवेषप्राणइतरानिति. एवंचबुद्धिसंकल्पक्रियाकारकादीनामनिर्वचनीयत्वनाविद्या
विजृंभितरूपाणामधिष्ठानाभावे. रज्ज्वभावेसर्पस्येव. स्वरूपलाभानुपपत्तेः आत्माधीनसिद्धिकत्वेसि
द्धेऽविद्यासहकृतायारज्ज्वादिवत्कारणत्वं. अविद्यासचिवस्यब्रह्मणोजगत्कारणत्वंसिद्धांतादिदमुक्तंसदन
मिति. एवंब्रह्मणोजगत्कारणत्वेउपपादिते. यद्विद्याप्रचारप्रतिबंधायगुरुर्जल्पकथामुपादत्ते. तामेवत
स्माएववाराव्याचष्टे. याज्ञवल्क्यइदानीं. समष्ट्यात्मकोपिलिंगात्माव्यष्ट्यात्मकविराडुपाधित्वात्. व्यष्ट्यात्मको
भवतीत्याहतस्मादिति. यस्मादियंज्ञानक्रियाशक्तिरपिअविद्यासहायाजगत्कारणतामेवप्रतिपद्यतेना
विद्यामतिवर्तते. तस्मात्लिंगात्मायत्रक्वचन्व्यष्टिशरीरंगच्छतितदुपहितोभवतितत्रतदेवतत्तद्व्यष्टिशरीरंम
न्यतेऽहमन्यतेयंमहमस्मीति. तत्रतत्रतैर्मध्यासास्पदंभवतीत्यर्थः. समनंतरोपपादितंर्थंस्मरन्नस्मेवद
र्शयंतीकरोतियाज्ञवल्क्यः. इतीति. इदीयत्येवप्रकारेणेत्यर्थः. यथाचंदेवशरीरात्मानंप्राप्यब्रह्माविद्याप्रचार

प्रतिबंधेनाविद्यार्णवविस्तारायसगरनावमनुसरसि·तथान्येपिब्राह्मणातमित्याद्यभिमानसंपन्नास्तत
दधिकारप्राप्तानिकर्म्माण्याचरंतोऽविद्यामेवविस्तारयंति।तज्ज्ञानिष्ठैश्चवाद्यतेऽहंब्रह्मयज्ञरूपाइत्यादिश्रु
तिशतगर्हितत्वात।नन्वस्मदिष्टंसंपन्नंदेहेतमभिमानवान्अविद्यामेवतन्तुतेनविद्यांतद्विरोधिनींतज्ज्ञा
ष्टैश्चवाद्यतेऽहंब्रह्मयज्ञरूपाइत्यादिश्रुतिशतगर्हितत्वात।नन्वस्मदिष्टंसंपन्नंदेहेतमभिमानवान्इतिदव
गुराशंक्यतन्निराकरणायाहयाज्ञवल्क्यःइदमित्यादि।इदंपूर्वोक्तं।अभिमानास्पदंव्यष्टिशरीरंब्रह्म
णोजीवस्ययज्ञमानरूपस्यसदनंनिवासस्थानं·तथासर्वेषांभूतानांपंचमहाभूतानांकार्यकारणभाव
पन्नानां·देवानामेकादशेंद्रियाणां·एवंचषोडशसंख्यावच्छिष्टसाम्यन·तिरिक्तस्वस्वकार्यसंपादनसा
म्यनच·अविलक्षमिवापन्नानांदेवयजनंयज्ञशालारूपंयज्ञनिर्वर्तकत्वेनसमानत्वात·प्रसिद्धंकुरुक्षेत्रं·प्र
सिद्धेहिकुरुक्षेत्रेदायादैरेवदायादाविनाशंप्रापिताःइदमपियुष्माकंतदुपयोगात·कुरुक्षेत्रमित्यर्थः।कलमे
वाविलुप्तमित्युपचारात्व्यत्ययश्चसंपादनार्थस्तूयतेअवहीत्यादिना·अत्रविश्रेमुक्तं·कुरुक्षेत्रादिरूपे·प
दार्थइयज्ञाधान·हियस्मात्तदंतोःपदार्थइयमामरस्यमजानतः।प्राणेषु·पंचप्राणाःज्ञानकर्मेंद्रियमनांसि
षोडशतेषुक्रममाणेषु·अभिमानाभावेनलीनप्रायेषुसत्सु·तथाचस्मर्यतेप्राणगतेमयादेहः सुखंदुखंवन
विंदतितथाचेत्प्राणयुक्तोपिसकैवल्याश्रमेवसेदिति।रुद्रः।रुदुरवमविद्यातत्कार्यभूतंद्रावयतिनाशयती
तिरुद्रः ईश्वरस्तत्पूर्वोरामएवाचार्यीभूत्वा·तारकं'तारात्मकंतारंतथा·सर्वस्मात्संसारभयात्संतारयतीति

वातपात्रब्रह्मतारकविशेषणविशिष्टं·ब्रह्मतत्त्वैकबोधकंमहावाक्यंश्रीरामंमितियावत·व्याचष्टे·कथयति·यत
तारकब्रह्मज्ञानेनअस्योरुद्रानुगृहीतोजीवः अमृतोभूत्वाब्रह्माहमस्मीत्यभिमानवान्सन्मोदीनव
ति·स्वयंज्योतिस्वरूपपरमात्मनावतिष्ठते·रामंमंत्र·रामयाचीत्यवर्तेनानेदात·यस्मादेवंतस्मा
त्·अविमुक्तस्यशुद्धंपदार्थस्यनिरुपाधिब्रह्मरामात्मतापत्तेर्हेतोरविमुक्तमेवनिषेवेत·नितरांसेवेत·
विजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहिणासाद्गाकुर्यादित्यर्थः।अविमुक्तंनविमुंचेत·यस्मिन्कस्मि
न्वादेशेआत्मानुसंधानंनपरित्यजेदितिभावः।तदुक्तंमाचार्यैः शुद्धंपदार्थंविवेकायसन्यासःसर्वकर्मणां
क्रत्याविधीयतेयस्मात्तत्तत्यागात्यतितामवेदितिः।एवंगुरुणायाज्ञवल्क्यबुद्धिपरीक्षार्थं·स्वबुद्धिंशुध्यर्थं
वापृष्टेनयाज्ञवल्क्येनोत्तरदानेचकारबृहस्पतिःएवमवितत·पदार्थइयंक्रमेवाविमुक्तं·क्रुरुक्षेत्रंदेव
यजनंब्रह्मसदनमिति·पदार्थइयंशुद्धिंज्ञातवतःप्राणाद्युपाधिविलयेईश्वरानुग्रहेणतत्रब्रह्मविद्यमा
त्रात्मैक्यंनवतीतिभावः।यज्ञाप्रागुक्तनिसन्यासाद्यधिकारसंपादनेपिकेनचिद्वलीयसाकर्मणाकस्यां
विद्यानोज्जउभरतवदुत्पन्नानामभिकारिणामनधिकारिणांवासर्वेषामनुग्रहार्थंपृच्छति·यत्रसिद्धंअनुप
ख्यात·सर्वत्रविहरतामविघातार्थं·परंसः तीर्थंप्रउक्षतमेध्यमेरुत्तमागमितियावत·कुरुक्षेत्रंअनादि
सिद्धंक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंदेविंद्रादिभिरपिदेवैःपरमेश्वरोपासःईड्यतेयस्मिन्नासर्वेषांभूतानांब्रह्मा
दिस्तंबपर्यंतानांब्रह्मसदनंब्रह्मावासिहभूतं·तत्किमितिशेषःप्रसिद्धंयत्कुरुक्षेत्रंतदेवकुरुक्षेत्रंचमन्यइ

एवंसंदेहे-उत्तरमाहयाज्ञव-ल्क्यः-अविमुक्तंवैक्षेत्रंमितिकदाचिदपिविश्वेश्वरेणयत्सनविमुक्तंकाशीमि
त्यविनिश्चयेन-तदेवक्षेत्रंनत्यजन्ति-यतोविशेषणाद्ययविश्लिष्टंतस्यैवसंभवतिनप्रसिद्धस्यक्षेत्रस्य
तिनावः-यतएवंतस्मात्ययत्रक्वचनगच्छतिपंचक्रोशेषुयत्रक्वचिद्विचरतीति-तदेव-तमेवभूप्रदेशंमन्येत-
ज्ञानीयात-कथंइति-अमुनाप्रकारेण-प्रकारमेवाह-इदंविइति-इदमेवक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूता
नांब्रह्मसदनमिति-अत्रअविमुक्ते-हियस्माज्जंतोःप्राणिमात्रस्यप्राणेषूत्क्रममाणेषुतारकंब्रह्मश्रीरामंप्रति-मुमू
सकलदुःखहर्त्ता-तारकंब्रह्मश्रीराममंत्रात्मकंव्याचष्टेदक्षिणेकर्णेकथयति-तदाविश्वेशः-श्रीरामंप्रति-मुमू
र्षोर्मणिकर्णिकायामर्द्दादक्षिणेनिवासिना-अहंदिशामितिमंत्रंतारकंब्रह्मसंज्ञितंअतस्त्वज्ञानकीनाथपरंब्रह्मास्मि
निश्चितामितियेनतारकविद्योपदेशेनअसौजीवः-अमृतीभूत्वा-ब्रह्मास्मीत्यभिमानवान्सन्-मोक्षीभवति
विदहकैवल्यमाप्नुयते-भगवतासाक्षान्निरूपणेणोपदेशात्-यस्मात्तस्मादेवंकैवल्यंतज्ज्ञानमत्रैवसुलभं
तस्मादविमुक्तमेवनिषेवेत-अत्यादरेणसेवेत-अविमुक्तंनविमुंचेत-क्षेत्रसन्यासंकुर्यात्-भंगीकृत्याह-गुरु
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति-न-चात्रप्राणेष्वितिलिंगात्प्राणवत्तज्जंगमानामेवोपदेशइतिवाच्यं-स्थावराणाम्
पिप्राणित्वसंभवात्-प्राणेषुनाजन्मक्षुद्रजंतूनांसंभवात्-यत्किंचित्प्राणभृदितिश्रुतेः-कस्मिंश्चेदंप्राणित्रातंजंगम
चपतच्चिचयज्ञाच-स्थावरंसर्वंतत्प्रज्ञानप्रतिष्ठितमितिस्मृतेश्चकासिषासुरुत्क्रमणमसंभवान्नोपदेशइति
चेन्न-अविमुक्तस्याधरब्रह्मक्षेत्रंपरंपुण्यपापानांक्षयान्नारायणपुरी-इदंप्रियंक्षेत्रमतिप्रियंमेसंसारबीजो

बरमूषरेणेमित्यादिवचनैरूषरब्रह्मवेणात्र-तर्हिवारेणस्यांकृतंपापंवज्रलेपोनविष्यतीत्यादिवचनानां
कागतिरितिचेत्र-अविमुक्तस्ततपापानामन्यत्रप्राप्तमरणानांतत्पापंवज्रलेपइतिक्रमः-अतएव-अश्रमनाच
रणोहब्रातत्रैवनिधनंव्रजेदित्युच्यते-तर्हियेषांचरणंप्रसज्येतेतिचेत्र-न-अशनंवसनंचित्तंकारणंये
षाममार्गस्थःकीकटेनसमाकाशीसतंरक्षणाधिपेत्यादिवचनैरूस्यनिषिद्धत्वात्-निषेधेपिकेषांचिद्विरु
द्धाचरणंदृश्यतएवेतिचेत्-सत्यंतस्यावैवनिरसनात्-श्रीकालभैरवेणत्रिंशत्सहस्रवर्षाणिनानायोनि
यातनोपपादनात्-एवंतर्हिशरीरिणांनास्तिपुनःशरीरमित्यादिसायुज्यप्रतिपादकवचनविरोधइतिचेत्र-
न-प्राणोत्क्रमणेहीणेहीणेनभोगपचात्-यथाहिमार्कंडेयस्यसप्तकल्पानुभवःयथानारदस्यस्त्रीवा
ग्वापूःलवणस्यवामातंगस्त्रीपुत्राग्निपतनंएवमस्मिन्नेवशरीरेप्राणोत्क्रमणकालेयथेष्टाचरणफलो
नुभवांतेतारकब्रह्मोपदेशाद्विदहतिव-मुक्तिरेकेनजन्मनेतुरुक्तेत्र-कथंतर्हियद्यस्तिकंठेगरलमित्यादि
वाक्यैर्हेतावपिरुच्यते-एतस्यक्रमपरत्वाददोषः-तारकब्रह्मोपदेशस्यसमानत्वेत्विश्वेश्वरानुग्रहश्रेष्ठत्वा
त्मुमूर्षोरंतक्षणविकल्पाज्ञापराक्षज्ञानात्तत्रापिसारूप्यसामीप्यसालोक्यमनुभूयांतेसम्यगीश्व
रानुग्रहात्-अपरोक्षज्ञानेनसायुज्यमाप्नोतीतितारकब्रह्मोपदेशान्निर्विरोधोमोक्षइतिसिद्धं-अथवा-
नन्विदंजीवात्मयजमानकेंद्रियमृतात्मकर्त्विग्पुत्तंयज्ञनिर्वर्त्तकत्वेनदेवयजनशब्दव्यपदेश्यंशरीरमवि
द्याविलासचरमकाष्ठारूपंकेनवाक्षत्रेणकुरुक्षेत्रमितिवदसि-इत्याशंक्यांकुरोर्मोक्षज्ञानतिरायोक्ति

तः ब्रह्मविद्यापूर्वरंगंयाज्ञवल्क्योभ्यभाषत· अत्रहीत्यादिनाभवतीत्यंतेनाहिशब्दःपूर्वस्तायांकुरुक्षेत्रब्र
प्रतिज्ञायांअवतारितवाक्यार्थस्पष्टत्वंद्योतयति· अत्रेतिचेतनाधिकरणेशरीरमुच्यते· ज्ञंज्ञशब्देनचविवे
करहितोविषयमात्रासक्तोत्तक्रांतशरीराजीवः· तस्मप्राणेषूत्क्रममाणेषु· इंद्रियेषुस्वस्वविषयेभ्यउज्झत्सुविष
यपराङ्मुखत्वंप्रतिपद्यमानेष्वित्यर्थः· एतेनसाधनचतुष्टयसंपत्तिदर्शिता· रुद्रः आचार्यः· यएषरुद्रःप्रल
य इतीयंनेत्रमाविर्भावसर्वसंहरतीत्यर्थमाचार्योपिविज्ञानलौकिकमेकात्म्यसाक्षात्काराख्यंनेत्रमाहि
र्भावसविलासाविद्यांसंहरतीतिगौणीकृत्याआचार्योरुद्रइत्युच्यते· सतारकंब्रह्मशब्देनचेदभिधीय
ते· सतारमत्यात्मैक्यनिकात्म्यज्ञानेनैसंसारसागरान्मुमुक्षुमितितारकउच्यते· ततश्चमहावाक्यात्मकं
चैद्यंव्याचष्टेविशेषणाचष्टेएतावत्पृक्तेतृष्णीभूतोबृहस्पतिर्नकिंचित्पप्रच्छ· अथहशैतिवक्तव्ये·न्पद्र
च्यातमुनिनापरंपेनासावमृतीभूत्वेत्यादितन्नोपपद्यते· अतोविमुग्धविज्ञानयाज्ञवल्क्योकारणंमया
वगममसमाप्तिःसाधुप्राप्तेविविक्षते· ब्रह्मव्याचष्टइत्यंतमुक्तंतन्नोपपद्यतेपरोक्षज्ञानमात्रेणानापरो क्षि
भ्रमात्क्षयइत्यादरायगुरोर्बुध्यैनासावित्यनाप्तात्महावाक्यमात्रेक्यसाक्षात्कारंजनयदपरोक्षभ्रमनि ६
वर्तकंनवतीतिनोक्तदोषः· ब्रूहिस्तुरागस्त्रोत्रैवावगंतव्याविस्तरभयादत्रनलिखिता· तन्ममृतीभवतीत्यत्र
चक्रवंकिमर्थमुभयोपादानंनाद्रियोगाज्ञापारमार्थिकोऽमृतत्वादिभावःप्रतीयतेऽत्रोच्यते· विद्विधमविद्याक्ष
त्पंभेदाभासःकर्तृत्वाध्यासश्च· तत्रमहावाक्योत्थमेकात्म्यज्ञानंनिवर्तकंवाक्यार्थाधिभूतावि

द्यानिराकरणद्वारातैत्रममोपाधिकंनिवर्तयत· वस्तुपरिच्छेदाकारेणाविद्यानस्पृशितयाकर्तृत्वादिज
संनिवर्तयतीतिप्रदर्शनार्थेमुनयोपादानं· नचायंचिप्रत्ययःकिंतुमद्वर्धीयःअमृतंब्रह्मतदस्मास्तिस्व
पत्वेनेत्यमृतीब्रह्मसंपन्नइत्यर्थः· एवंविदुषोपाधिनाशाद्ब्रह्मैवाहमस्मीतिसाक्षात्कारोदयःकर्तृत्वादिबंधापगमःसोस्यास्तीतिमा
त्ताइत्रोभवति· अविद्यानतच्चनिश्चयादितिएवमप्रतिनाबंधस्तिनिग्रह्य· पुनस्तमेवार्थंदिदेशयाज्ञव
ल्क्यः· तस्मादितिनविमुच्येदित्तन· यस्मात्श्रीरामाख्यब्रह्मज्ञानंसविलासाविद्यानिवृत्त्यात्मकमादहेऽतः त
स्मादविमुक्तंनविद्यतेविमुक्तंयस्मात्तदविमुक्तंमुक्तस्वरूपमितियावत्सामाख्यंनिषेवत· नितरांश्रामादि
संपत्तिपूर्वकंसेवतश्रवणादिविषयतांनयतएवंविधिर्मुक्तानिषेधमाहनविमुच्येदितिविलोक्यनिर्मत्सरता
मनुकंपांचयातिनःपरिदृष्टमनाःप्राहपुरंदरपुरोहितः· एवमेवतदितिनाचसंदेहः वयमप्यस्मिन्नेवार्थे
ऽधिकाभविष्यामइतिभावः· इतिप्रथमकंडिकाभाष्यं· प्रथमकंडिकोक्तस्यतारकब्रह्मणःस्वरूपकथनार्थं
यंद्वितीयाकंडिकारभ्यते· अथहैनमितिअथशब्दःप्रश्नानंतरंहइतिभैरवार्थः· एवंयाज्ञवल्क्यंभरद्वाजऋषिः
पप्रच्छ· किंतारकमितिस्वरूपविषयश्चायंप्रश्नःकितरतीतितरणविषयः· इतिशब्दःप्रश्नइयपरिसमाप्तौ·
सयाज्ञवल्क्यःहरत्युपैत्यर्थः· उवाचतारकमितिपूर्वोक्तमनूद्यकथयति· तारमितिपाठेऽकारपूर्वकद्व
मुक्तंभवतिप्रपंचसारसर्वमन्नप्राणादिचकथनात्तन्नमुक्तमिवरामषडक्षरमंत्रेषुप्रणवादेःप्रणवोदर्शनात्रामंत्रस्यचप्रणवसमानार्थतयात्रैवतत्प्रयोगानुपपत्तेःतस्मात्तारकमितिपाठः· तस्यस्वरूप

मात्दीर्घनिलमिति दीर्घयुक्तमनलंदीर्घनिलंअनलोरेफःदीर्घोकारःप्रणवानियमेतेतिन्यायात्त
अबिंदुपूर्वकं बिंदुरनुस्वारःतस्मात्पूर्वेपूर्वोच्चारितंस्वार्थेचकःयत्पूर्वमुच्चार्यपश्चादनुस्वारःप्रयुज्य
ततत्तारकंब्रह्म अनेनसच्चिदानंदघनंप्रत्यगभिन्नंप्रकाशकंकारमंत्रात्मकंतारकंब्रह्मोक्तंभवति।दी
र्घनिलंपुनर्मायनमइतिस्वबीजाद्यषडक्षरश्रीरामंमंत्रराजात्मकमिदंतारकब्रह्मलक्षणं।तं।यंरायनमो
भद्रायनमइतिचपूर्वोक्ताक्षरत्रयसहितमष्टाक्षरमंत्रइयमुक्तंभवति।भाष्यकारेणात्रबिंदुपूर्वकमित्यत
ह्याख्यानायैवंशब्दार्थसृष्टिंनिरूप्यानंतरंपरापश्यंत्यादिरूपंवक्तुंचउपक्रमंब्रह्मलक्षणंदर्शयित्वाऽतोर्थस
ष्टिंवक्ष्यन्नाह्यक्षरंतारकंस्वरूपमुक्तंभवति।सबीजनामपदंचतुर्थ्यंतंनामपदंचंद्रायनमइ
तियोजनीयंषडक्षरंतारकंस्वरूपमुक्तंभवति।सबीजनामपदंचंद्रायनमइतियोजनीयंतथाभद्रायनम
इतिचैवंमंत्रत्रयंभवतीत्युक्तं।तत्रसबीजरामपदंयोजनयामंत्रत्रयमपितारकब्रह्मविद्यास्यात्।नेतिब्रू
मः षडक्षरमंत्रराजस्यैवसर्वात्मकत्वप्रदर्शनात्यतःसार्वभौमेकाक्षरादिमंत्राणांसर्वेषांचगणेशादी
नांचदुर्गादेवीचवेदानांलोकानांवार्थवाचकंचनसर्वात्मकत्वात्षडक्षररामंमंत्रंएवानेकप्रकाशकंप्रमा
णावतारकंब्रह्मस्वरूपंप्रतिपादनायैवस्फुटीभविष्यतिनकेवलंसर्वप्रपंचकार्यरूपमेवतारकंकिंतुसकल
कारणप्रणवात्मकमपीत्याहरत्नामितिइतिऊक्तप्रकारंषडक्षरंतारकंओंकारात्मकंभवतियस्मादेवंतस्मा
षडपिमंत्रवर्णाःब्रह्मात्मकाःब्रह्मवाचकाचारब्रह्मस्वरूपाःसच्चिदानंदरूपाःसच्चिदानंदरूपावबोधक

त्वात्पंचवर्णानांसच्चिदानंदबोधात्मत्वाद्-इत्युपासितव्यंइतितात्पर्यंवक्ष्यमाणंतारकब्रह्मलक्षणंमेक्ष्यसंपादक
नषडक्षरंतारकमेवोपासितव्यंअर्थपुनस्तत्रजपेनोपासितव्यमित्यर्थः।तदेवप्रणवतारकयोरेक्यंमाह ओंकार
रइत्यादिना।अकारःप्रणवावयवःप्रथममक्षरंरममंत्रस्यभवति।लिंगविपर्ययश्छांदसः।एवमन्यदपियोज्यं।
एवमुभयोरेकार्थवाचकत्वेनसंख्यासामान्येनचतादात्म्यमनुभूयसर्वविक्षास्वतदेवोपासितव्यं।तारस्य
छिद्रादिदोषानुक्तेःतारवयवानांमंत्रोद्धारकत्वेनमंत्रगतछिद्रादिदोषनिरासावश्यंतारकनिर्वचनमा
तारकत्वादितितारात्मकत्वादयंमंत्रस्तारकोभवति।अतोमयायदुक्तंतदेवज्ञातव्यंनान्यदित्याहत
देवेति।अन्यव्याहृत्यर्थंमवधारणंनानुध्यायाद्बहूञ्छब्दानितिश्रुतेः।ज्ञात्वातदेवोपासितव्यमित्याहतद्
वोपास्यमितिज्ञेयमितितादेवज्ञेयंउपास्यमितियोजना।अन्यन्मंत्रवाक्यनिश्चयविचारणंविहायतारक
मेवोपासितव्यमितिश्रिष्यश्रिक्षार्थमवधारणं।एवंतारात्मकत्वानामकमितिप्रथमहेत्वंविच्यद्वितीय
माहुर्गत्वादिना-किंतारकमितिप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वाकिंतरतीत्यस्याहयइत्यादि आकंडिकांत्रं-योब्राह्मणः
तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्येत्यादिश्रुत्युक्तःब्रह्मवेदभूषुरितिमावत्-अधीतेऽर्थानुसंधानेनकेवलमि
पिवानित्यंजपतिसपापमानंतरतिपाप्मनएवसन्नविक्षीणान्यातसमत्युमित्यादिना।तारकब्रह्माध्ययनेन
पापानंतावमिक्रामतितदातसाविमुक्ताश्रितानवतीति।अविमुक्तस्य-विश्वेदेवाब्रह्मणाःअविमुक्तारम
काशपावा-स्वरूपंब्रह्मात्मैकंतदेवाश्रित्यावलंबतिष्ठति-तारकब्रह्मोपासकस्यायातब्रह्मात्मयाणमवतद्

वतीति भावः। अविमुक्तमिति पाठे निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्मात्मस्वरूपमविमुक्तशब्देनोच्यतेतमाश्रित
स्तद्रूपो भवतीत्यर्थः। सुमहान्त्रैलोक्यपूज्यो भवतीत्यर्थः। अमृतत्वनिरावरणांकैवल्यमाप्नोतिजीवन्मुक्ति
विदेहमुक्तिनेदृनार्थनेदः। अथवा-यथोंकारः सच्चिदानंदप्रकाशकएवमेतेपिमंत्राः सच्चिदानंदमेवप्रका
शयंतीत्यर्थः। प्रस्तुतमंत्रचतुष्टयस्यओंकारसमानावयवाचनोंकारात्मतांवक्तुंओंकारावयवांस्तावदाह
अकारःप्रथमाहरइत्यादिनाषष्ठाक्षरोभवतीत्यंतेन। अतःसमानावयवाचनोंकारात्मतांनिगमयति-तस्मा
त्काचादितिप्रणवसमानावयवत्वेनतद्रूपत्वानारकब्रह्मसंज्ञोयंमंत्रसमुदायोभवतीत्यर्थः। तत्रैकाक्षरमंत्र
स्यरेफाकारमकारार्धमात्रबिंदुनादैःषडवयवनिष्पत्तिः। षडक्षरेऽप्येव-अष्टाक्षरयोक्तमंत्रयोश्चतुर्भिरव
यवैरामप्रतिपाद्यार्थमात्रपरत्वेनताद्रूप्यमिवापन्नायारनधिकार्थत्वेविवक्षयाषडवयवत्वोपपत्तिरिति-
इदानींप्रश्नप्रतिवचनंनिगमयतितदेवतारकंब्रह्मत्वंविद्धीति-तदितिप्रणवैकाक्षरषडक्षराष्टाक्षरद्वया
त्मतारकमेवब्रह्मेतिव्यवच्छेदेन-किंतारकमस्यान्तरंबमेवतद्विद्धीति। किंतरतीत्यस्यान्तरंबमेव
ति-साधनचतुष्टयसंपन्नत्वेविवक्षयातरणाकर्तृप्रश्नस्यान्तरं-विद्धीतितरणाक्रियाप्रश्नस्यतिविवेकः। इदं
तारकंब्रह्मेतिज्ञानमेवतरणाक्रियेतिनावः। ननुपूर्वमुपासितव्यमित्युपासनारभ्यातरणाक्रियाक्वादानीं
ज्ञानमितिकिंकेनसंगतमित्याशंक्याहउपासितव्यमितिहीत्यादि-पूर्वोक्तस्योपासितव्यमित्यस्यार्थस्येत्य
मित्यर्थः। पूर्वोक्ताश्चत्वारोपिमंत्राः सप्रणवाःप्रत्येकंतारकावदवयवाइतिज्ञानमेवभवाद्दृज्ञानांतरंकिंपुन

एं१

स्तदर्थानुसंधानपूर्वकंतदावृत्तिरूपंकर्मेतिप्रश्नवचनप्रघट्टस्यैकेभावः गर्भेत्यादि। गर्भशब्देनशुक्रशोणि
तयोःकललाद्यवस्थावाचिनाद्योभावविकारउक्तः। जन्मत्वेननपरंभावविकारद्वयंजरेत्यनेनोत्तरद्वयं।
मरणशब्देनचषष्ठः। एवंगर्भाद्यजन्मनीचजरेचमरणेचतानि-तैःसंसरणानिनैरंतर्येणगत्तागतानितेन्योय
न्महांविवेकिनांनयंत्रास्तस्मादितिं। इदानींतरणाभोरादेयंपरिहरतिं। यएतदित्यादि। ननुमंत्रस्य
द्रव्यरूपस्याक्रियाश्रयस्यपापापनोदाख्यफलसाधनत्वायोगः। मंत्रपापापनोदयोः साध्यसाधनभावप्र
माणभावज्ञातानितद्युक्तमिवप्रतिभातिं। उच्यते। ब्राह्मणाब्रह्मबुभूषवः पूर्वोक्तमंत्रपंचसमूहमध्येयत्किं
चिन्मंत्रविषयकाध्ययनेनार्थचिंतनपूर्वकाहरहर्जपात्पापापनोदंभावयेदितिवाक्यार्थः। तथाच
ब्रह्मबुभूषुस्तरणाकर्तृपापापनोदपूर्वतरणामित्याद्यपप्रतिवचनमनुसंधेयं। समृत्युंतरतीत्यादिः ससर्व
तरतीत्यंतोयमस्यविधेरर्थवादः। ननुफलान्यपितानिकैतस्युः। श्रीरामंमंत्रंजपस्यसकलफलसाधनत्व
संभवात्। सत्यमेवैतत्-तथापिफलस्यकर्मनिष्पत्तेरितिन्यायेनतत्कल्पनमुचितं-नचात्रविहितस्या
स्यजपस्यान्यत्फलंभवेत्-न्यायमार्गानुसारेणविहायदुरितक्षयं-अथवा-पापशब्देनाशांतत्वादीनि
रूप्यंते-तत्तरणांतदतिघनंभमादिरूपमेवेतिशमादिसंपन्नप्रत्तजपफलं-तथामृत्युशब्देनानित्याकरी
रादेरात्मनोविवेकःतत्तरणंचनित्यानित्यविवेकएवमोक्षरूपस्यफलं-तथाऋणशब्देनापत्यवित्तादि
हेतुकामिफलान्युपलक्षयंतितेःकाम्यमानैर्यद्यत्काम्यमित्यत्रेवात्मनउपघातस्सएवानर्थस्तंतरतीत्येहि

कफलभोगविरागउक्तः तथाब्रह्मशब्देनवेदसामान्यवाचिनातद्विशेषाऽपिप्रतिपादितादिवाक्यंलक्ष्यते-तेनयत्
प्राप्तिहेतुत्वापरलोकफलार्थंप्रवृत्तिलक्षणानर्थस्तंतरतीत्यामुष्मिकफलभोगविरागउक्तः। इतिद्वाभ्यांवा
क्याभ्यांइहामुत्रफलभोगविरागाख्यंसाधनमुक्त्वेतयाद्वारेणशब्देनमूरवाचिनाचस्वगोचरपालकमिंद्रियं
गृह्यते-तेनेंद्रियतोकेनयाहत्याशब्दाद्यासंगरूपोनर्थःतंतरतीतिमुमुक्षुत्वोपयोगिनीक्रमिकविषयोप
संहृतिरुक्ता।क्रमेणोकेकेंद्रियार्थत्यागसेपदैफलितमाहससर्वंहत्यांतरतीतिसर्वेंद्रियेहत्यापूर्वोक्तांतं
रतीत्यर्थः।तत्फलमाहससंसारमितिसम्यक्तरणंविषयसंपादनायप्रवृत्तिःसंसारःइत्युच्यते-तांप्र
हृत्यांतरतीतितत्फलमाहससर्वमितिसर्वविषयसंपादनप्रवृत्तीःक्रमेणत्यजतीत्यर्थः।वाक्यचतुष्टयेन
मुमुक्षोपयोगिनमर्थमभिधायेदानीमुमुक्षां'पूर्वोक्तजपफलभूतामाहसोविमुक्तोभवतिनविद्यतेविमु
क्तंयस्माद्यतत्तथाचनित्यमुक्तमसंगमद्वितीयानंदात्मकंमुक्तिरूपंयदात्मस्वरूपंतदाप्तिर्भवति-तदिच्छ
वान्नभवतीत्यर्थः।एवंसप्राप्तिसाधनंचतुष्टयोऽयंलोकस्पृहणीयोनवतीत्याह।समुहानितिततत्किंम
दैवफलंसाधनंसंपन्नेनेत्याह।सोमतन्नमितिश्रीरामचंद्रैक्यावाप्तिरूपममृतत्वमपिगच्छतीत्यर्थः।इतिश्
ष्टःप्रभेदयस्यांतरङ्गयसमाप्त्यर्थः।इतिद्वितीयकंडिकाऽर्थः॥द्वितीयकंडिकायाप्रथमकंडिकानिर्दिष्टस्यता ए
रकरत्नानांस्वरूपंप्रदर्शयतस्यवाचकस्यवाच्यमर्थमभिनयन्वाच्यवाचकयोरेक्यमधीष्टेऽपिकृपाति
शायत्वेनस्वयमेवाहयाज्ञवल्क्यः॥ननुकितारकंमितिप्रश्नार्थंनिरूपणानवाक्यस्योपक्षीणत्वादष्ट

किंतरतीति—

र्थकथनमनुचितं-मैवंकिंतारकमितिप्रश्नस्यैवावश्यंशेषत्वात्नहिवाच्यार्थकथनमंतरेणावाचकस्य
पर्यवसानंसंभवति।अतस्तत्स्यवार्थकथनान्नासंगतिः अथेति।अथतारकस्वरूपकथनानंतरंतदर्थभूता
एतेऽतिप्रसिद्धावयवाणश्चारश्चेति।अकाराक्षरेत्यादि-अकारश्चासावक्षरंचेतस्मात्संभूतःअका
रणवनासितःअकारवाच्यार्थइतियावत्-सोमित्रिःसुमित्रासुतःविश्वंभावनःजायदवस्थांविश्वंभाव
यतिसंकल्पयति-जायदवस्थासाद्यात्माविश्वइत्यर्थःतथाकाराद्यर्थमकाराद्यर्द्धमात्रार्थाःस्वप्नसुषुप्तिश्वरी
यसाक्षिणाःतैजसप्राज्ञेश्वराःशत्रुघ्नभरतरामाःज्ञातव्याःब्रह्मानंदैकवियहइति-ब्रह्मचासावानंदश्चसएवै
कोविग्रहःशरीरंयस्यसतथा-श्रीरामसान्निध्यवशात्तरामपदस्यश्रीपूर्वंभवतीत्योशधानार्थं-रामसाक्षा
त्कारस्यैवपरमपुरुषार्थत्वात्।सान्निध्यवशात्चिदाभासबलेनाभावजगदाकारंकारिणी-जगत्आकारस्तं
करोतीतितथा-आकारितानंदहिनामुत्पत्त्यादिकारिणी-याचमूलप्रकृतिसंज्ञितासासीतेतिक्रियाभवति।
प्रकृतिनिर्वचनमाहप्रणवबादितिं-नुस्तुतौ-प्रणूयतेप्रस्तूयतेमहद्दाद्याकारनिर्माणेसाप्रणवात्तस्याभाव
स्तत्वंतस्मात्प्रकर्षेणक्रियतेऽनयेतिप्रकृतिःब्रह्मवादिनोवेदविचारपराःतथाचरामायणेश्रीरामंप्रतिका
लवाक्यं-संक्षिप्यक्षिपरांश्लोकानेकस्त्वंमायामहभार्यायामुभयादेव्यामंबपूर्वमजीजनःइतिजाग्रत्स्वप्नसुषु
प्तिज्ञरीयासाक्षिचेनाकविश्वतैजसप्राज्ञेश्वरसोमित्रिशत्रुघ्नभरतरामस्तेषामेक्यंनैकत्वंकीर्तितेत्यनावा
वसर्वप्रपंचाकारात्मकस्यतारकब्रह्मणोर्थइत्युपसंहारार्थोयमितिश्रुतेःपूर्वमोंकारात्मकत्वेनऽक्षरंतरंक

रूपत्वंवक्तुमुचितंसत्यं। तथापिव्यवहारमवलंब्यसर्वंतत्स्यादितिचमुक्तं। पार्थक्येनइषीकावन्निष्कृष्टमशक्यत्वा
त्। इदानींतुस्वरूपेणसर्वव्यतिरिक्तआत्मेतिनिरूप्यते। अयमस्मीत्यनुभवादपरोक्षस्यात्मनोब्रह्मत्वसिद्धेब्रह्मणो
ऽपरोक्षसिद्धिः। तदेवब्रह्मात्मैक्यंपरमार्थश्रीरामावाप्तिरित्युक्तंभवति। इदानीमयमात्माब्रह्मेतिमहावाक्यार्थ
मर्थंदृढयितुंतत्पदार्थायारूपास्योपासकयोरारोपापवादद्वाराऽखंडैकरसशुद्धब्रह्मावाप्तिमाह। सोयमात्मे
त्यादिना। असूर्वाक्तोयमात्मापरावरत्वेनव्यवस्थितः। चत्वार्यात्कार्षापणवच्चतुश्चरणानगवादिवत्। यथाषो
ऽत्रामात्रपरिमितस्तान्त्रिकारःपूर्वपूर्वपादानामुत्तरोत्तरमेलनेनैवकार्षापणसंज्ञोलभते। तथात्रमाणांवि
श्वादीनांपूर्वपूर्वप्रविलापनेनत्रैरीयस्यप्रतिपत्तिंगमयितुंकरणसाधनःपादशब्दः। चत्रष्पात्त्वमेवाहजागरितस्था
नइत्यादिना। चतुर्थमन्यैस्तैजसादिभिर्नाजागरितंस्थानमस्यतिजागरितस्थानः। बहिःस्वात्मव्यतिरिक्तेविषयप्रज्ञाय
स्यसबहिःप्रज्ञः। बहिर्विषयेचयस्यप्रज्ञा। अविद्यास्तावन्नास्तइत्यर्थः। ससप्तस्तकादीन्यंगानियस्यसतथा।
स्थिरअक्रुर्मुखंप्राणाद्यायुःदृतमध्यंनाकाशोवस्तिस्तमध्यंवस्तिस्तोपधः इत्यंगसप्तकंवै आ। नरोपास्तिश्रु
तीस्मृतमिति। तानिकानीत्याकांक्षायामुक्तं। द्यौर्मूर्धाचक्षुरादित्यः अग्निर्मुखंप्राणोवायुर्दृतमध्यमाकाशोवस्तिः
समुद्रःशृणिकापादावितिसप्तस्वलोकेषुशिरआदीन्यंगानियस्यतिवा। एकानविंशतिमुखइतिपंचज्ञानेंद्रि
याणिपंचकर्मेंद्रियाणिपंचप्राणाः चत्वार्यंतश्करणान्येवमेकोनविंशतिरधिदैवतानिनामरूपाश्रयत्वे
नासाराणिमुखान्युपलक्षितस्थानानिभवंत्येकानविंशतिमुखः। तथास्थूलनुक्। स्थूलान्नविषयानग्रासान्प

नस्यात्मसाक्षेरातीतिविश्वानरः विश्वेषांनराणांनयनात्विराडकारार्थइतियावत् अनेनसमष्टिव्यष्ट्यात्मा
नारकचंदर्शितं-यथाप्रथमेपादेविश्वानरोविश्वैकप्रदर्शनार्थःतथैवाग्रिमपादद्वयेतैजसप्राज्ञौहिरण्प
गर्भव्याहृतैक्यप्रदर्शनपरानित्यवसेयं।प्रथमःपादःतत्पूर्वकोत्तरपादाधिगमात्प्राधम्यात्।द्वितीयमाह
स्वप्नस्थानइतिस्वप्नःस्थानमस्यतिजसस्यतिस्वप्नस्थानः अंतःप्रज्ञःइंद्रियापेक्षयांतःसूक्ष्मबाह्यमनसःत
द्वासनानुरूपांश्चार्थान्प्रज्ञःसप्तांगएकानविंशतिमुखस्त्यंगमुखमोरुरूक्त्यायेनवासनानुरूपत्वमेवात्रबो
द्धव्यं।स्वप्नवासनामययोःप्रतीयमानत्वात्-प्रकर्षेणविविक्तान्केवलंवासनामयान्
भोगान्भुनक्तीतितैजसःजाग्रत्सुषुप्तीस्थतैजसागच्छतीतिउकारोयोंद्वितीयःपादः।३।संप्रतितृतीयपादकृत्य
मर्थंजागरितस्वप्नान्यांसुषुप्तंविभजतेमत्रसुषुप्तइति।तद्वाप्रतिबोधलक्षणास्यस्वापस्यत्रिरपिउल्यच
दयमेवविशेषःसुषुप्तस्थेतिभावः। यत्रयस्यामवस्थायांसुषुप्तःनिद्रितःकंचनकिमपिविषयंनकामयते
आसक्तेनबुध्यानानिलषतिनकंचनस्वप्नंपश्यति-किमपिवासनामयंभोगंनानुभवतीतत्सुषुप्तंसासुषुप्ता
वस्था।तृतीयंपादमाह।सुषुप्तस्थानइत्यादिना।उक्तंसुषुप्तंस्थानमस्यतिसतथा।विद्यमानमप्यत्रस्
थांगत्रमेकानविंशतिमुखत्वंचसन्मात्रानुएवाग्रिमाव्यतइत्याह-एकीभूतइति।किमात्मकेसावेकीभावइत्याकां ११
क्षायांसन्मात्ररूपप्रज्ञानात्मकइत्याह-प्रज्ञानघनएवेति।जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानांघनत्वात्निविडचाक्षुसर्व
साक्षामिवात्रसंघवस्थिल्पे-एवकारोजाग्रदंतरप्रतिषेधार्थः।अतएवविशेषज्ञानायासाभावानंदमयः आनंदप्रचु

रःनचानंदएव-दुरवबीजस्यविद्यमानत्वात्-अत्यानंदभुक्अस्तितिशयेनआनंदंभुनक्तीति।अनेनोत्तरस्मा
द्विकल्परमानंदभोगउक्तः।भोगेकरणाकांक्षायामाहचेतोमुखइतिचेतश्चेष्टनात्र-चित्प्रतिबिंबसहितावि
द्यावृत्तयउच्यंते-तएवमुखंकरणंयस्यसचेतोमुखः।अत्रानंदमयादिभिस्त्रिभिःपदैःनोक्तभोग्यकरणा
न्युच्यंते-भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञानत्वात्सर्वविषयज्ञानत्वमस्येवेत्याहप्राज्ञइति-प्रज्ञप्तिमात्रंअस्येवासाधार
णंरूपमितिप्राज्ञः।पूर्वयास्तुविशिष्टमेवज्ञानमस्ति-सोयंप्राज्ञोमकारार्थस्तृतीयःपादः।३।असावेवसर्वस्य
कारणमित्याहएषसर्वेश्वरइत्यादिना।एषःप्राज्ञआत्मा-स्वरूपावस्थः अयमेवहिसर्वस्येश्वरः।सर्वेश्व
रत्वेहेउमाहएषसर्वज्ञइति-अयंमवहिसर्ववस्त्वानेदज्ञाता।एवमप्येनमीश्वरत्वंनस्यादतआहएषोंतर्यामी
ति।अयमंतरनुप्रविश्यसर्वेषांभूतानांनियंतानियंतृत्वेहेउमाहएषयोनिःसर्वस्येति-यायस्यकारणंस
तस्यनियंताभवतिसर्वस्ययोनित्वेहेउमाह-प्रभवाप्ययौहिभूतानामितिहियस्मात्भूतानामयमेवप्रभ
वाप्ययौउत्पत्तिप्रलयौकृतवानतस्मात्सर्वस्ययोनित्यर्थः।एषसर्वेश्वरइत्यादिभिःपंचभिर्विशेषणैरीश्व
रत्वंप्रदर्शतदीश्वरत्वादिकंमायामात्रंविद्यामशुद्धंस्वरूपमात्मनःपंचदशभिर्विशेषणैर्विशोधितंशिवंचतुर्थं
पादमाह।नबहिःप्रज्ञमितिबहिर्विषयव्यापारोपरमान्निश्चसाक्षिणीजाग्रदवस्थाप्रतिषिध्यतेतत्रमनो
व्यापारस्यदुर्वारत्वात्।अंतःप्राज्ञंप्रसक्तंतन्माभूदित्याहनांतःप्रज्ञमिति।अनेनतैजससाक्षिणीस्वप्नावस्था
निषिध्यते।ननुमास्तुमयत्रव्यापारस्तदंतर्गलेउभविष्यति-तत्राहनोभयतःप्रज्ञमिति-जाग्रत्स्वप्नांतरालेमनो

व्याप्तंप्रज्ञार्थेनक्रियेत्यर्थः। नन्वंतरालप्रतिषेधेसत्युभयत्रयुगपत्प्रज्ञार्थेव्यापारःस्यान्नेत्याह।नप्रज्ञामिति। एवंसर्वात्मनोव्यापारप्रतिषेधात्तदेवंयोभूतंमनोविद्यात्मकंसमवतिष्ठतेतत्स्थितिंप्रतिषेधति।नाप्रज्ञामिति। ततस्स्थितिप्रतिषेधादज्ञानसाहित्यंप्राप्तंनिषेधतिनप्रज्ञानघनमिति। एवंषड्भिःपदैरुपास्तुप्रतिरूपंप्रतिषिध्य-यस्मिन्नुपास्यमनोवृत्तिसातत्पंकाग्र्यंतदुपास्यंनिर्दिशतिनवभिःपदैः अदृष्टमितिदृष्टविषयंवाहरतिनयोगंअतएवअव्यवहार्य्यं। अतएवाग्राह्यं। अतएवअलक्षणंानविद्यतेलक्षणंलिंगंयस्यतत्तथा। अतएवअचिंत्यं अनुमानेनतर्कोणवा। अतएवअव्यपदेश्यं। नियतोंकारोपास्यप्रतिपादकःशब्दैः। अतएवएकात्मप्रत्ययसारं। एकस्मिन्सर्वेषांआत्मनांप्रत्ययःएकात्मप्रत्ययःसएवसारंयस्यतत्तथोक्तं। अथवाऽपास्योपासकयोरेकत्वात्मेतिप्रत्ययः। अतएवप्रपंचोपशमंप्राग्रूक्तन्यायेनमनसावाग्व्यवहारानावाद्यंउपास्यव्यतिरिक्तप्रपंचाप्रतीतेः। शिवंशांकरं। अद्वैतं-सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितंअईमात्रनादात्मकंचतुर्थंतुरीयपादंमन्यंते। उक्तंचवार्त्तिकाविराड्धिरण्यगर्भश्चकारणंचेत्युपाधिभेदः ईशस्ययत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरितिं॥४॥ एतच्चोपास्यंरामरूपंवक्तुप्रत्यगात्मतयाऽपास्यमित्याह-सआत्माविज्ञेयइतिसऽपास्यआत्माश्रीरामःप्रत्यगात्मनिएवंविज्ञेयोदृश्यः। आत्मन्येवात्मानंपश्यदितिश्रुतेरंतरात्। कथंभूतोज्ञातव्यइत्यपेक्षायांसदाङ्गवइत्यादिसघचित्रावणानिऽज्ञानःइत्यलिंगः। अविद्यातकार्यहीनः। स्वरूपास्फूर्त्तिदुरवाद्यनुभवरहितः। स्वात्मबंधतरः स्वरूपप्रतिबंधरहितः। सर्वदाद्वैतरहितःद्वैतस्फुरणशून्यः। आनंदरूपः। आ

१२

नंदगुणवान्भवति। सर्वाधि-ष्ठानसन्मात्रः। सर्वस्याधिष्ठानंचासौसन्मात्रश्चनिरस्ताविद्यातमोमोहः। अत्राविद्याशब्देनमायोच्यते। ततश्चमायातकार्यहीनत्वमेवोक्तं। पूर्वंचविद्यातकार्य्यरहितमित्यपौनरुक्त्यं। अत्रहेतुमज्ञावायथेत्यंशेनाजनायः। एवंसतिविशेषणविशिष्टआत्माज्ञातव्यइत्युपेक्षायामाह-अहमेवेतिसंभाव्यति। उक्तआत्माहमेवेतिसम्यग्भावयेत्। सम्यग्भावनामेवतत्त्वमसीत्यंततदसीतिवत्परस्परव्यत्ययेनदर्शयति-अहमोमित्यादिनाकुर्यादित्यंतेन। अस्यार्थः ॐमित्युच्चरन्-अहंऽऽकारस्वरूप आत्मातद्व्यापकंसत्-सन्मात्रं। यत्प्रसिद्धं। परंब्रह्मवाङ्मानसागोचरं। तत्किमित्यपेक्षायामाह-रामचंद्रश्चिदात्मकइतिअनेनब्रह्मणः पूर्णस्वनिरूप्यंअहंब्रह्मास्मीत्युक्तंभवति। एवंचसतिप्राग्रामज्ञानापिपासादिप्रसक्तिवारयितुंपुनराह-सोहमो। ॐमित्युच्चरन्सः अहं। तऽऽकारपरामृष्टपूर्वोक्तमेवार्थमनुवदतितद्रामनडःपरंज्योतीरसइति। तदादिविशेषणत्रयविशिष्टोरामनडःपरंज्योतिस्सारः अहं आत्मा-अनेनब्रह्माहमस्मीत्युक्तंभवति। एवमेवाधश्चाज्ञानादिनिवृत्तिःसिध्यति। ब्रह्मणस्तदभावात्। अज्ञानायापिपासेतराकंमोतंजरामृत्युमत्येतातिश्रुतेः। उपसंहरतिइत्यात्मानमितिं। इतिऽकारप्रकारेण-आत्मानमादायअमत्रैवनज्ञात्वा-मनसासाधनेन-मनसैवानुद्रष्टव्यमितिश्रुतेः। ब्रह्मणः-श्रीरामचंद्रेणसहएकीकुर्यात्-एतदेवासद्भावनोपयित्वातसदाराइतिआह मित्यादि। सदा-आसाद्यात्कारं-तत्रतः तद्देहं। अयंभावः प्रथमंवैखरीमध्यमापश्यंत्यांविलाप्य-मध्यमापश्यंत्यांपश्यंतीपरायांइत्येकोयोगः। सापराईकारस्तंचोंकारंविभज्यअकारउकारोमकारेमकारोर्द्धमात्रायांहि

तीयः। ततश्चैकारार्थइयं अधिदेवाध्यात्मरूपं प्रथमतः क्रमेण अकारोकार मकारश्चैमात्रासुलक्ष्मणा व्याप्नुवन्नरतरा
माः वैश्वानरहिरण्यगर्भाव्याकृते श्वरीपरपर्यायाः ततो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाः इतितृतीयायोगः सचांकारः सर्व-त
त्सर्वमात्मन्पारोपितंसच आत्मा चतुष्पात्-तस्यात्मनः जाग्रदादिपादत्रयानुसंधानेनैकत्वमवधार्य चतुर्थीपा
दआरामस्वरूपेणावतिष्ठदितिचतुर्थीयोगः। एवंयोगचतुष्टयरूपंतत्त्वमुच्यते-तेन-यतश्चतुः प्रवर्दतिप्रवाहेन
त्रश्रवणामननादिप्रकारउच्यते। तसंसारवर्तमानाअपिचस्वतानसंसारिणः श्रीराम एवतेनात्रसंशयः कर्त
व्यस्तस्यकर्तृनिरकारणप्रेरवस्यात। अतोजीवन्मुक्तएवतेविचरतिज्ञानाग्निनासकलकर्मरूपेपिप्रारब्धकर्मसंस्का
रवशाच्छरीरभ्रमणंकुलालचक्रभ्रमणावत्तदुपसंहरति-इत्युपनिषदिति। एवविधाउपनिषत्-ब्रह्मविद्याग्रंथः श्री
रामोपासकः एवंचक्रप्रकारेणावेदज्ञानातिसमुत्थो भवतित्रिलोकप्रेप्पो भवतिमुक्तोभवतीतिवापाठः। एवंभारद्वा
जमुपदर्शितवान्यज्ञवल्क्यः। एवंवाकंडिकाव्याख्यानं। एवंतावद्भरद्वाजप्रश्नात्प्रभृत्याज्ञवल्क्यनिर्णयपदार्थोवर्णितः
एकादशादिमंत्राणांचतारावयवसाइत्यादिनारकब्रह्मचमुक्तंइदानीमेकार्थंवदन्तत्तुरीयवर्णनव्याजात्तत्पदा
र्थंचनिरूपयन्नाह ऋषीणांब्रह्मज्ञानेतिचित्तायाज्ञवल्क्यःपरानंदावाप्तिंचदर्शयन्मोक्षंवक्तुंप्रवृत्तइत्यतत्कंडिकातात्प
र्यार्थः। अत्रेदमुच्यते अनेकजन्मापार्जितसुकृतिचयस्यकस्यचित्मोक्षेच्छाभवति-साचतत्तद्दृढसंचारविच्छि
न्नस्यनिर्विण्णचेतसउपजायते-सकोयंप्रविवेकव्यादेहोवाजीवएववा। तत्रनतावदाद्यः। विनाशिनोदृश्यस्प्र
त्यक्षस्यतत्तद्दृढसंचारासंभावात्-नद्वितीयःतदतिरिक्तस्यतस्यविप्रतिपन्नत्वात्। तस्मान्नमुक्तःसंसारायतीनि

र्ह्रीणांचेतसःमोक्षेमतिःस्यात्मोक्षोवासांसारिकसकलसुखनिवृत्तिरूपःकथंधुमर्थोभवेत्। नचतदतिरिक्तमलौकिकंसु
खंदृष्टमिहंवा-यस्यचनिर्वेदाख्योविकारःसतावन्नष्टःकस्यमुक्तिरभिधीयतइत्याशंकापनोदार्थंमाह अथैतइति। अ
थैत्येकाक्षरादिमंत्रचतुष्टयस्यतारकब्रह्मचनिरूपणानंतरंईकारात्मकतारकब्रह्मसमानार्थतयापितेषांतारकत्व
मितिप्रतिपादयितुमोंकारार्थंप्रतिपादकाश्चत्वारइतिमंत्राः श्लोकःपद्यरूपाः। श्लोकायतेविशेषेणनिरूप्यतेप्रणवार्थो
यैरितिवाश्लोकाः भवंति-संतीत्यर्थः। श्लोकानेवादातरतिअकाराक्षरंसंभृतइत्यादिनाब्रह्मवादिनइत्यंतेनाय
याचेतः श्लोकःपूर्वाशंकापनोदोभवतितथाॐमित्येतदक्षरंसर्वमित्यादिनाश्रुतिरवबध्नाति। सासीत्पतत्व
साज्ञेयतिज्ञाप्त्यर्थाःलिंगविपरिणामेनसर्वत्रान्वयावधारणीयः ततश्चयाविश्वतैजसप्राज्ञेषुप्रसिद्धेषुजाग्रत्स्व
प्नसुषुप्तिसाक्षिषुविश्वभावनाजाग्रदवस्थासाक्षीसाकाराक्षरंसंभृतोअकारात्मकान्नअक्षरासंभृतोनित्यस्तोज्ञातः
सोमित्रिश्चेत्तेनाज्ञेयः। अत्रप्रसिद्धविश्वादेरेनाप्रसिद्धस्यतुरीयस्यतादात्म्यनिधानात्। नतुरीयादारभ्यपुनः किं
त्वसर्वप्राणभृत्तयोजाग्रदवस्थासाक्षीसएवेत्युक्तंभवति। अन्यथासिद्धानुवादःस्यात्। इदमेवव्याख्यानंशाट्यायना
दिवाक्यस्वप्नसंधेर्योविश्वःससोमित्रिरित्युक्तेसकथंद्विर्नएवात्मास्यान्नाहृत्यर्थमकाराक्षरंसंभृतइत्यु
क्तोत्तरवाक्यइयेष्यमेवार्थोवगंतव्यः। अविघर्णोक्षरमर्पितप्रतिमाविलसितंतद्रूपएवावगंतव्यः। एवंप्रणो
वगतप्रतीयमानाक्षरव्यापारंविधायशास्त्रैकगम्यान्नर्हमात्राबिंदुनादात्मकान्यन्यान्निर्वाणक्षराणिव्याचिख्यासुः
अर्द्धमात्रयाईकारावयवभूतयावाचइतिश्रुतयोपन्यस्यतावाचोनिवर्तंतइतिश्रुतःअर्द्धमात्रासंभृतइति

प्रतिबिंबितचैतन्यरूपिनिरस्तोपाधौतस्मिन्नसंभवात्-अईमात्रांभग्यंतरेणाव्याचष्टेअईमात्रात्मकंइत्यादिनांअ
ईमात्रायाआत्मातत्वं-सर्पास्यवरुर्यःसाईमात्रात्मकःयस्मिन्नसंगेअईमात्राअध्यारोपितोपाधावतइतिनावः।एवंवि
धायाब्रह्मानंदैकस्वरूपःतत्रअत्यंतंराहूनसंसारिचेतनोतिनिरासःआनंदश्चाहूनतदैक्यस्यपुरुषार्थस्यापपादनं-
हृदानींबिंदुनादप्रतिपाद्यदर्शयति।श्रीरामेतिश्रयंत्यतासर्वेलोकावाह्नीयतोनात्प्रागितिश्रीरविद्यायाःसासाक्षा
दित्यतिसंबंधनायापंचमस्कंधपादाद्बिंदुरवव्याख्येयोभवतीतिनविंदुःश्रुतितउक्तः।इदानींमुक्ताविद्यायाविद्याध
राव्याजेनकार्यंदर्शयन्-क्रमप्राप्तंनादार्थमाहभवतिप्रकृतिसंज्ञितेति।भवत्युत्पद्यमानेकार्यजातंनादप्रतिपा
द्यं-तस्मिन्नसाध्येचेनापरिस्फुटेसतिमूलकारणमितिव्यवहियमाणोऽर्थःतत्किंसांख्यानिमतास्वतंत्रेवसान
त्याह-श्रीरामसान्निध्यति-प्रकृतस्याईमात्रात्मकस्यरामस्यविदात्मनःसान्निध्यमनिर्वचनीययःसंबंधःतद्वरा
दतत्रंचजातंजगतोभावकारोनामरूपात्मकोतदुपपादनशीलस्यर्थः।यदाउज्जगदानंदकारिणीतिपाठःतदारामसान्नि
ध्येनामदाख्याकारणापरिमानेचैतइत्यंजगतोनिरतिशयानंदाविर्भावहेउरतिप्राप्यंयंनन्वेवंनिरतिशयानंदावि
र्भावप्रलीनाप्रलयकथाकर्तव्यानुपपत्तिरादिवंशाभावात्तत्रकस्यमोक्षायवेदानामनुमःस्यात्।अतआहउत्पत्तीति।सर्वदेहि
नामिति-सर्वचदेहिनश्चतिइंद्रःसर्वैरहूनकार्यैनाप्यवर्गोगृहीतादेहिराहूनकरणानांवर्गःततश्चनकेवलमनचाकार्य
नाप्यवर्गःक्रियतएवविउसंज्ञियतयातिपरैर्वैरिकाव्युदासः।विदात्मनश्चदेहइयंपाप्यनिमानिनःउपाधुत्पत्ति
स्थितिनाशाश्चतइत्येनंधर्मस्यापस्थापितत्वादतन्नाशात्मकमोक्षायवेदानारभतेतिश्लोकांतरव्युदासःनन्वजामे

कामित्यादिवाक्येषुलोहितशुक्लकृष्णादेर्गुणानामेवोत्पत्तिरेवउक्तःकथंतदतिरिक्ताविद्यायाःमूलप्रकृतिसंज्ञिका
याजगदुपादानत्वमुच्यतइत्याशंक्याहप्रणवत्वादिति।एतस्माच्चित्सम्राड्जीवोऽविद्यातेनचराट्व्युत्पत्तेःस्तम्यच
स्तवराट्पर्यायजातस्तवराट्स्यचासजुष्णेरोपप्रसिद्धेःप्रकृष्टानवस्तवः'परिणामरूपतयाअसतांगुणानांसत्वरजस्त
मोरूपाणामारोपोयस्मिन्पदार्थेसपदार्थोहिरण्यलक्षणोऽविद्यात्मापरेणेत्युच्यते-तस्मादात्मात्मकृताश्रीतादात्म्य
मविद्यमानासीताप्रकृतिः'प्रकृष्टा-सत्वरजस्तमआत्मकपरिणामसाध्याकृतिरुत्पादनामस्याःसाप्रकृतिरिति
ब्रह्मवादिनोदांतविचारशीलावदंतीत्यर्थः।इतिराट्ईकारव्याख्यासमाप्तेः।तस्मादोंकारसमानार्थत्वादपिरका
रुणादिमत्रचतुष्टयस्यतारकब्रह्मात्मकचाल्तत्रूपावरूपमाराममुख्यपर्यंतंकर्तव्यइत्युपसंहारार्थोव्याख्ययः।इदानीं
पूर्वांशकांपरिहरतिईमित्यादिना।ईमित्येकंयतृतदितिविश्वनाथनतेजसप्राज्ञ ==तस्माच्छरस्यइदमितिय
त्रआशंकास्पदंअर्थप्रत्यक्षदृष्टःसंसारःकस्य कथंचसंभवतीतिकृतश्चतदपगमलक्षणामोक्षःनचविषयिक
सुखातिरिक्तंसुखमस्तीति-तस्यप्रत्युत्तरंश्रुतिस्मृत्यादिषुप्रसिद्धमितिइदंराष्ट्रेनपरमराजतिइदमितिइदंय
संसारादितत्सर्वंतस्यैवाक्षरस्यदृष्टांतंप्रतिपादयतादार्ष्टांतिकरूपंद्वितीयंव्याख्यानमित्यर्थः।तद्यथामहामत्स्य
उभेकूलेऽनुसंचरतिपूर्वेचापरंचएवमेवायंपुरुषएतावनुसंचरतीतियथाज्ञायदवस्कांतःस्वप्नमनुभूयपुनर्जी
यदवस्कांनुकूलायदृष्टोदयेज्ञायदवस्कांप्रतिपद्यतेतथामानुषंदेहमास्कंदनदुपचितपुण्यपापवशात्तदेवपित्र
तिर्यक्स्थावरांतेषुजन्मप्राप्यपुनःकर्मविशेषादयमानुषंदेहंप्राप्नोतिनापिकल्पसंसारइतिसंदेहःकार्यःलिंग

शरीरोपाधेश्चिदात्मनएवसंसरणकर्तृत्वात्तत्रचलिंगेमानाभावःतदेवसंसरंसहकर्मणोतिलिंगमनोयत्रनिषिक्तमस्य
तिप्रमाणसद्भावात्।हंतयद्येवंसंसारःप्रसक्तःकथंतर्हितेपगमरूपोमोक्षःसंभवेत्।नेकसुप्तप्रबुद्धदृष्टांतेनतदपगमस्य।
पिचक्रेशक्यत्वात्।यथाजागरितस्वप्नावस्थेचैत्रमैत्रयोरुपाधिविलयानुकूलादृष्टोदयेसुषुप्तिःएवंस
मदमादिसंपन्नस्यमुमुक्षोःनिरतिशयानंदात्मोऽनर्थनिवृत्यात्मावसंसारापगमोभवतीतिनापिविषयिकमुच्यते
रिक्तमानाभावः।आनंदोब्रह्मेतिव्यंजनादित्यादिश्रुतिसद्भावात्तस्मात्सूक्तमिदंसर्वंतस्यापव्याख्यानमितिपक्षो
कैकस्यायंनिर्वेदोनाम।यस्यचनिर्वेदाख्योविकारःसतावन्नष्टइत्यादि।तत्रक्रमःउपाधिमतएवायंनिर्वेदःविवि
संसारतापतप्तस्यनिर्वेदोभवति।नचतद्विनाशःसंभवतिस्फुलोपाधेरविनाशात्।यथादुःखेतद्धरणेतादात्म्य
चिदात्माप्राप्यतइतिःधर्मेनानाविधेनित्यमनिमृतःप्रकाशतेएवमोंकारार्थेव्याख्यायतमेवमुमुक्षूणामादरार्थ
शयसिध्यर्थेश्रुतिस्तुतिः।भूतंभव्यंभविष्यदितिभूतंस्थूलकार्यंपूर्वमुत्पन्नमपंचीकृतभूतात्मकंकारणं।
भवतीतिभव्यंवर्तमानकालमात्रावच्छेद्यंसमष्टिविराडात्मकंकार्यं।नविद्यतेन्यद्व्यष्ट्यात्मकंसर्वमोंकारएवेतिक
च्यवाचकयोरभेदोपचारादितिभावः।ननुकालस्यकालत्रयपरिच्छेद्यत्वाभावादोंकारतद्वाच्यादतआह यच्चान्य
दितिः।त्रिकालातीतंकालत्रयापरिच्छिन्नंतत्तथैवरूपंचाक्षुशविषाणमप्योंकारवाच्यंस्यादतआह अन्यदितिः।त्र
न्यच्चंकालपरिच्छिन्नप्रतियोगिकान्यान्याभावाधिकरणंचं।तच्चस्वरूपेणसदूपेकालएववर्तीतनामनिशशविषा
णंनिराश्रयस्यधर्मस्यायोगादितिभावः।ननुसच्चिदानंदानंदाख्यादित्युपासितव्यमित्यत्रोंकारःसच्चिदानंदात्म

कब्रह्मप्रतिपादकइत्युक्तं।कथमिदानींभूतभविष्द्वाचकत्वेनलक्ष्यतेतत्राहसर्वोह्यतद्ब्रह्मेति।यस्मादेतत्सर्वंका
लत्रयपरिछिन्नंकालश्चब्रह्मणोद्विवर्तरूपत्वात्।अतोनतद्वाचकत्वेप्योंकारस्यसच्चिदानंदत्वहानिरितिभावः।ननु
प्रत्यक्षावयवविश्वप्राज्ञतैजसबोधकत्वात्रोंकारोब्रह्ममात्रसमर्पकःस्यात्।विश्वंदृश्यंजीवस्थानेवाइतिस्थूलं
कर्तृत्वादिभुताजीवःकूटस्थंब्रह्मचाद्वयंइत्याद्योंकारोपरितरंनएकात्म्यमुपदेष्टुंप्रतिजानीतेअयमात्माब्रह्मेति।अय
मिति।यत्वस्थूलावयवत्वेशिष्टोनोंकारप्रतिपाद्यतयोक्तः।आत्माजीवःसब्रह्मेतिएकात्म्यप्रतिज्ञा।अत्रहेतुःसोयमात्मा
चतुष्पादितिः।यएवचत्रिंपादारकःस्थूलकःसिध्यतितएवचतुर्भिरवस्थाविशेषैःपादत्वेनोच्यमानेरयमेक
आत्मासिध्यतीतिभावः।अयमक्षरार्थः।सइतिपूर्वंप्रणवार्थेचेनोक्तःअयमितिइदानींब्रह्मत्वेनप्रतिज्ञातआ
त्मावदमाणपादचतुष्टयसाधितएकएवनभिन्नस्तस्मादयमात्माब्रह्मेतिचतुरःपादानाह।जागरितस्थो
नरइत्यादिनाचतुर्थंमन्यन्नइत्यंतेन।विराड्हिरण्यगर्भोव्याकृतरूपास्त्रयःअकारोकारमकारप्रतिपाद्याःविश्व
तैजसप्राज्ञाः।कूटस्थमद्वितीयंचतुर्थइतिचत्वारःपादाः।विराट्समष्ट्यात्मावातत्रसमष्टिपदेनव्याकृय
ते।वैश्वानरःप्रथमःपादइतिसंबंधः।विश्वानराविश्वोविश्वभावनइत्यनेनतत्पर्यायाःविश्वशब्दोंकारवाच्ये
संबंधानरोविश्वानराद्धिरण्यगर्भःसंज्ञायांविश्वस्यदीर्घविधानात्।तस्यापत्यंवैश्वानराविराट्तेनसोमि
त्रिर्विश्वभावनइत्यनेनैवसिद्धः।प्रथमत्वंचास्यतैजसस्याद्धिरण्यगर्भकार्यतयातैजससाधकत्वान्नूनंसाधकत्वंचश्रु
त्यपेक्षया।उत्पत्तेस्त्वव्याकृताद्धिरण्यगर्भमहमाद्यारुढितिस्मृतेः।तस्यसंसारित्वाद्भोक्तृत्वंचमाहस्थूलभुगितिः।स्थूलान्नि

रिलरसागरादयोविषयर्स्तान्भुनक्तिस्थावरचरंतमासंपादयतितत्रभोजनस्यमुखसाधनकत्वात्तदृशानामप्य
यथानांस्वीयस्वसाधनज्ञानकर्मणोरेवसाधनत्वात्तज्ञानकर्मणामपिसाधनानिमुखराब्देनोपदिश्यंतीत्येकोनविंश
तिमुखइतिपंचकर्मसाधनानि चतुर्दशविद्यास्थानानिज्ञानसाधनानीत्येकोनविंशतिसंपत्तिः। मुखेनभुक्ति
रंगिनावतीत्याशयेनाहसप्तांगइतिसप्तलोकसन्निवेशाएवयस्यशरीरमित्यर्थः। तदेवंसंसारिणोचितंभोक्तृ
त्वमुक्त्वाकर्तृत्वमाह बहिःप्रज्ञइति। बहिःशब्देनव्यष्टिशरीराणिगृह्यंते समष्ट्यात्मकात्तस्माद्बहिष्टेनष्टथत्के
नव्यष्टित्वेनयद्भियमाणंज्ञातंततस्यबहिर्व्यष्टिशरीरेषुप्रज्ञा निर्मितिकौशलमस्येतिबहिःप्रज्ञोमन्वादिशरीरकर्ते
त्यर्थः। ननुस्वप्नेमनुद्भिकौशलंतथापिक्रियाशक्त्यभावेसृष्ट्यनुपपत्तिरतआहजागरितस्थानइति। जागरितंच्चि
त्तस्थाक्षःतस्क्षः तदनुकूलक्रियासंपादकः अनःमुख्यप्राणोयास्यतिविग्रहःनत्यनुकूलप्राणेनविनाक्रियासंभ
वतीतिभावः। अथव्यष्टिपक्षेव्याक्रियते। स्थूलभुगिति। स्थूलान्मनोमात्रसाधनकान्विषयान्राब्दादीन्भुनक्ती
तिएकानविंशतिमुखइति। पंचज्ञानेंद्रियरूपंतमः पंचकर्मेंद्रियरूपंरजः। पंचप्राणरूपंसत्वमः। चतस्रोन्तष्करणवृत्तयश्च
कोनविंशतिसंख्याकानिभुक्तिसाधनान्यस्यमुखानीत्यर्थः। सप्तांगइति। शिरस्त्रयंदक्षिणंमुखंप्राणोमध्यंवस्तिस्तत्ताप
धः इत्यंगसप्तकंविश्वानरोपास्तिश्रुतास्मृतमिति। ततोप्यधइतिपादत्रयमित्यर्थः। बहिःप्रज्ञइतिबहिरिंद्रियप्रभवबुद्धि
रित्यर्थः। जागरितस्थानोजायदेवस्थानिमानीयः सविश्वानरशब्दवाच्यादेषोऽकामार्थःप्रथमः पादइति। द्वितीयंपाद
माहस्वप्नस्थानोंतःप्रज्ञइति। मद्ध्यप्युकारार्थोहिरण्यगर्भःसर्वशक्तिमत्त्वेविदेवतात्मानीतिजसः समष्ट्यात्मैवात्रोंऽ

कारादपिबहिर्वृत्तिःतथापिविराडुपाधिश्चात्रव्यष्ट्यात्मासंपद्यतइति। तत्रतेजोमात्रसमधिगम्यत्वात्तृतीयःपादइति
संबंधः। तेजोवस्थानुस्यूतंचित्तंप्रांतसंबंधीवहिर्विषयशून्यसवासनांतष्करणमात्रप्रतिफलितआभासस्तैजसः। प्रविवि
क्तभुगिति। प्रकर्षेणविविक्तान्रूपरसादिविषयविलक्षणान्विषयान्भुनक्तीति। एकानविंशतिमुखानिसप्तांगानिचत्व
ष्टिविधाश्चिप्रतिपादितान्यवाचवासनामात्ररूपाणिद्रष्टव्यानि। अंतःप्रज्ञइति। चक्षुरिंद्रियानधीनविषयप्रकाशइत्य
र्थः स्वप्नस्थानः स्वप्नान्निमानी। जागरणेजागर्मीत्यन्निमानादवस्थायामेदः। तृतीयपादमिध्यर्थंतृतीयावस्थांसाध
यति। यत्रसुप्तइत्यादिनातत्सुषुप्तमंत्रेण। यत्रयस्यांदशायांसुप्तोनिद्रितःपुरुषोजायतायत्कंचनकामंकामयते
अतोज्ञायतेनिद्रितइति। ज्ञायतितत्तत्कामोचितबहिर्विषेषपर्वभावकामतइतिकामः। स्वप्नभावंनिष्क्रियाव्यावर्तयतिन
कंचनस्वप्नंपश्यतीतितत्सुप्तमितिसंबंधः। ननुसुप्तइत्युक्तेदृशाद्वयाभवसंभावितस्वप्नःसुषुप्तिर्वातत्वनकं
चनकाममित्याद्यनर्थकंस्यादतउक्तंव्याख्यातमितिभावः। तृतीयंपादमाहसुषु
प्तस्थानइति। अत्रप्राज्ञस्तृतीयःपादइतिसंबंधः। नजानातीत्यज्ञः अज्ञानाश्रयः प्रकर्षेणज्ञः प्राज्ञः सर्वकार्यारंभक्षमा
ज्ञानाश्रयइतियावत्। मुखमाहचेतोमुखइतिचेतःशब्देनात्रचिदाभासमहितास्तद्रूपसुखाकाराअविद्यावृत्ति
रुच्यते। नांतष्करणधर्मःतस्यतत्सामवस्थायांविलयांगीकारात्। ततमुखंभोगकारणमस्यतिचेतोमुखः। भोग
भावमाशंक्याहअत्यानंदभुगिति। अतिक्रांतामानुषीःसर्वाःप्रमुदोत्तरानंदानइतिश्रुत्यानंदः तंभुनक्तीत्यानंदभो
गमाह। अत्रेदमस्यइति। आनंदप्रचुरःनन्वानंदप्रकाशात्मानंभोगःसत्तानाभावेनयुक्तइत्याशंक्याहप्रज्ञानघन

एवेति। ज्ञानानंदयोरेक्यान्नोक्तदोषावकाश इति भावः। ननु पूर्वोक्तान्यंगानि मुखानि चात्रापि संभवंत्येकयैवेत्याशंक्याह एकीभूतइति। औत्पत्तिकैक्यान्नोक्तानीति भावः। कः पुनः समयईदृक्केचिदानंदात्मनइत्यत आह। सुषुप्तस्थानइति। नन्वस्यामवस्थायां सर्वविषयमानाविलयेपुनः स्वप्नावाजागरितंवानस्यादित्याशंक्याह प्राक्प्रविलीनेति। सर्वेश्वरः। सर्वकर्तृत्वकार्यलयेऽपि विद्यासाचिव्यसद्भावादिति भावः। एषसर्वज्ञइतिनिलीनसर्वकार्यविद्यासाधकत्वादिति भावः। आत्माज्ञानाच्चाकर्तृत्वमुपपन्नं तर्हि कारकप्रयोक्तृत्वान्नकर्तृत्वमत आह अंतर्यामीति। यः पृथिव्यामंतरोयमयतीतिश्रुतेः कारकप्रयोक्तृत्वमिति भावः। ननु कर्तृत्वंसत्युपादानेननवितव्यमतआह यानिस्मर्वस्यति। अविद्यासचिवोयमेवोपादानमित्यर्थः। ननु कथमेकएव कर्तृत्वोपादानंचस्यादतआह प्रभवाप्ययौहिसर्वभूतानामिति। कार्यस्योत्पत्त्यादित्रयमुपादानसंभवतिउपादानत्वंचास्यायातावाइमानीत्यादिश्रुतेः। हशब्दोहेतौ। यस्मादत्रप्रभवाप्ययौभूतानांतस्मादस्यकर्तृत्वमुपादानत्वमुपपन्नमितिभावः। इदानींविवक्षितांपरमहंसानामुपयुक्तंचतुर्थंपादमाह। नबहिःप्रज्ञमिति। बहिर्विषयकबहिरिंद्रियवृत्तिहानइत्यर्थः। तर्ह्यंतरिंद्रियवृत्तिमास्यादानत्याह। नांतःप्रज्ञमिति। अनेनविशेषणाद्येनविश्वतैजसावपेक्ष्याविशेषादर्शितः। तर्ह्युभयतः प्रज्ञः प्राज्ञएवायंनत्रचतुर्थः स्यादतआह नोभयतः प्रज्ञमिति। अविद्यावत्त्वेनोभयतः प्रज्ञत्वात्तद्वृत्तिसत्त्वेचिद्भातास्त्रीयज्ञेनांगीकारात्तानाकृदोषइतिभावः। तर्ह्ययमेवप्रज्ञः स्यादतआह नप्रज्ञमिति। स्वप्रकाशत्वंतस्यनप्रकाशहीनइतिभावः। तर्हिस्वयंजडएवप्रकाशात्मकपरिणामेनास्यात्तत्याह नाप्रज्ञमिति। स्वप्रकाशत्वेजडत्वंजगदांध्यंस्यात्परिणामित्वंचविनाशित्वंस्यादितिभावः। नन्वेवंविधस्यसद्भावेकिंप्रमाणमित्याशंक्याह अदृष्टमव्यवहार्यमिति प्रतिप्रमाणंवक्तुंप्रमाणंनिराणिनिषेधति। अदृष्टमिति चक्षुरादिप्रत्यक्षानभवतीत्यर्थः। अत्रहेतुः अव्यवहार्यमिति। व्यवहारयोग्यास्पदत्वंहीश्वरत्वसंभवादितिभावः। अनुमानगम्यत्वमाशंक्याह अचिंत्यमिति। अनुमानेनेतिशेषः। अत्रहेतुः अलक्षणमिति। लिंगरहितमित्यर्थः। तर्हिशब्दप्रमाणकोभविष्यतीतत्राह अचिंत्यमिति। तत्किंकारकतत्संसर्गीनात्मकाचिन्नावाक्यार्थरूपवान्नशब्दप्रमाणकइत्यर्थः। अत्राहतुः अव्यपदेश्यमिति। पदरूपव्यपदेशाविषयं। अपदार्थस्यवाक्यार्थत्वायोगंभवतीति भावः। इदानीतत्रशब्दप्रमाणमाह। एकात्मप्रत्ययसारमिति। महावाक्योत्थांतरवृत्तिरविकात्मप्रत्ययः। तस्यांसारंतत्त्वंयस्यतांप्राप्तइत्यर्थः। एवंप्रमितस्यार्थक्रियामाह। प्रपंचोपशममिति। तर्हिअनर्थनिवृत्तिरूपएवस्यान्नार्थरूपोत आह शिवइति। कल्याणात्मानंदरूपइत्यर्थः। नन्वज्ञानमूलितस्यापिअनर्थस्यपुनरुज्जीवातनिकांततः शिवरूपतास्यात अतआह अद्वैतमिति। वाक्यार्थज्ञाननोन्मूलितस्यद्वैतस्यनपुनः संभावनेतिभावः। नन्वेताद्दशआत्मैवब्रह्मेत्यस्याः प्रतिज्ञायाः कथमुपपत्तिरुक्तेत्याशंक्याह स आत्मा विज्ञेयइति। आत्मा-जीवः सविज्ञेयः पूर्वोक्तउपरीयात्मना विज्ञातुं योग्यभवतीतिअतः सोपपत्तिकएवपूर्ववाक्यार्थइतिभावः। कथंविज्ञेयइत्याकांक्षायांश्रवणादिसहकृतानवेदांतवाक्येनेतिवक्तुं सदाद्यलक्षणमाह तत्रवेदांतानांतात्पर्यावधारणमेकंश्रवणं दर्शितं

स्वनेनस्वप्रकाशज्योतीरूपचमुक्तं अविद्यातत्कार्यतीनइति। अविद्यातत्कार्यरूपंयद्वंडंएवकिंनस्यादित्याशंक्याह
स्वात्मबंधहरइतिहिरोधिचिद्रूपइत्यर्थः। कार्यग्रहणंसूर्यादिप्रकाशस्यजाड्यद्योतनार्थं। ननुकिंतस्यचिद्रूपतोक्ता-
तार्किकाभिमतवज्जडएवकिंनस्यादित्याशंक्याहस्वात्मबंधकरइति। स्वात्मनाबंधहरइतिसमासः। बंधहरत्वंतु
द्रूपत्वंविनानसंभवतीतिभावः। एतच्चतत्तमेवविदित्वादिश्रुतिसिद्धं। ननुबंधकरत्वस्यद्वितीयाधीनत्वाद्द्वैताप
त्तिरित्याहसर्वदाद्वितरहितइति। द्वैतस्यरज्जुभुजंगवदविद्याकल्पितत्वान्नद्वितापत्तिरितिभावः। ननुद्वैतस्यमिथ्यात्व
त्वज्ञानाच्चतन्नाशाकाष्ठोष्ट्रल्यनपरएवंकः पुरुषार्थइत्याशंक्याहआनंदरूपइति। नन्वस्यमिथ्यास्व
प्रपंचाधिष्ठानत्वेनशुक्त्यादिवन्मिथ्यापतेःकथमानंदरूपतेत्याशंक्याह। सर्वाधिष्ठानसन्मात्रइति। शुक्त्यादे
रनात्मत्वेनमिथ्यात्वंएतस्यतुसर्वाधिष्ठानसन्मात्रस्यविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिसमर्पितस्वनतश्चंकाव
काशएवंतावच्चूचणीप्रदर्शनमननिदिध्यासनप्रदर्शयतिनिरस्तेत्यादिनाहमंत्तनाअत्रिवंयाजनाअ
तंयःपूर्वोक्तःसएवनिरस्ताविद्यातत्मामोहहमितिसंभाव्यब्रह्मणोकूर्यादितिकथमित्यपेक्षायांन्यः
क्षेत्रज्ञइत्यादिनिःषड्विंशषणैर्विशेषितःश्रवणाविषयतयोक्तःसएवाहमित्युक्तंननुचमर्थःसंसारीकथं १८
सएवतस्यादित्याशंक्यनिरस्तेत्याद्युक्तं। एकमेवमूलाज्ञानवशात्संसारीवभवतीतिभावः। अविद्याज्ञेनात्रविद्या
वभासकउच्यतेतिमः शब्देनापराद्रव्यपरोद्रुतापादकत्वं। माहत्राद्येनचकर्तृत्वप्रमुखसकलानर्थहेतुत्वं
हतिविवक्षः। एतच्चुमननपदेनिदिध्यासनपदेप्यतावदाचार्यैर्विज्ञातोयंप्रत्ययस्तिरस्कारेणसजा

तीयप्रत्ययप्रवाहःसंभावनार्थइतिविशेषः। एवंचाईमात्राप्रतिपाद्यस्यश्रीरामाख्यपरब्रह्मणःसइत्यत्रपरामर्शवि
शदुपक्रम्यैवसाक्षात्कारसिध्यैमहावाक्यंप्रवक्ष्यतइतिमिति। ननुजीवादभिन्नत्वेतस्यजीववद्दापरोक्षंस्यात्तत्याचोप
निषन्मात्रगम्यत्वव्याघातइत्याशंक्यतदित्युक्तं। अपरोक्षस्याप्यविद्याविलासस्तत्रपरोक्षमितिनोक्तदोषइतिभा
वः। अपंचीकृतभूतसमुदायंनिराकरोतिसदितिनाधिसंसारीत्याहपरमितिं। तस्यपरिच्छिन्नत्वंनिराकरोतिअद्वि
तिं। नन्वेवंविधब्रह्मात्मकाकारांतष्करणंकृत्वासकलसांसारिकसुखसाधनंनाशेसुखमात्रंलब्धस्यकापुरु
षार्थतास्यादतआहरामइतिरमयतिआनंदयतीतिरामःएषाह्यवानंदयातीतिश्रुतेः। निरतिशयसुखात्मनोस्य
नवतिपरमपुरुषार्थात्तिभावः। ननुरयमतीतुच्छेऽस्यानंदकारकत्वंवासीयत्तानंदात्मकत्वंत्याशंक्योक्तंत्वं
इतिशयोचंद्रःप्रकाशात्माएकोपिनानापात्रेषुप्रतिबिंबितोभिन्नइवाभातिं। एवमयमानंदात्मेवश्री
रामःस्वीयचाभिमातभूतेषुस्वाभासेनप्रविश्यानेकइवतद्गतानंदहेतुरिवास्मदादिभिर्ध्यायमानवस्तुतस्त
थाचमितिभावः। नन्वानंदस्यज्ञानाविनाभूतस्यैवपुरुषार्थत्वात्परस्मिंब्रह्मणिज्ञानांगकारात्कथंपरा
नंदस्यपुरुषार्थतीत्याशंक्याह। चिदात्मकइति। ज्ञानतादात्म्येनिवास्यज्ञानाभेविनाभावइत्यर्थः। ननुजीववं
ब्रह्मात्मकाज्ञाननिवर्तकज्ञानोदयायप्रवृत्तमिदंशास्त्रंपरस्मिंब्रह्मण्यप्रमेयमाधत्तेयद्यखंडोद्वितीय-विवक्षित
सकलानर्थात्मकविशेषणाजीवविक्षेपतात्पर्यवदृश्यतइत्याशंक्याद्वितीयंविशेषणंविशेष्यभावमाहजैतदित्या
दिना। अत्रएवोक्तान्यशेविशेषणान्येवंदृश्यानिनात्राग्रहइतिसमानानि। भद्रंशत्रेनकल्याणंवाचिनोत्यभद्रं

भावात्मकं सच्चमुच्यते। परशब्दस्तमसमानतंः। ज्योतिःशब्देनचिदात्मतांचेत्साद्रूपंचाह। रश्मयश्चः सारवाचीब्र
ह्मतामात्। यदितिलिंगव्यत्ययेनानुषंजनीयं। यातं सउक्तविशेषणविशिष्टोरसाब्रह्मेति। ततश्चब्रह्मजीवविं
शेषणानोपादेयमहितउक्तवत्वचात्रब्रह्मणः संसारिचापत्तिरितिभावः। तदेवंसामानाधिकरण्यान्यथा
नुपपत्त्याविरुद्धांशपरित्यागेनजहदजहल्लक्षणयाजीवश्वरैक्यकारंधियमुत्पादयंतीश्रुतिस्तन्निर्वाहा
यजीवब्रह्मणोविशिनष्टिऊँमितिं। अक्षरमों। ऊंकारप्रतिपाद्यः। तथाब्रह्मापरोंऊंकारप्रतिपाद्यमितिं। अर्थमा
त्रायः सन्नद्वयोरितिनकेनशब्देनबहूनामर्थानांसंबंधमंतरेणयुगपत्प्रतिपादनानुपपत्तेरकारादिप्रतिपाद्या
नांचविष्ण्वादीनामईमात्राप्रतिपाद्येनपरेणसहविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः तादात्म्यनिबंधनेन
कशब्देप्रतिपाद्यत्वमितिं। मांगलिकत्वाच्चादिमध्यावसानेषुपुनःपुनरितिपदप्रयोगः श्रुतौचयोनरूपस्य
स्यांतर्गतीभावात्। बहुस्तुत्वापिपथ्यंवदितव्यमित्यग्निमुक्तेः। इदानींप्रमाणरूपंवक्तुंश्रुतिः संसारदो
षदग्धमानवलोकमुपदिष्टतदुपशमोपायं। परमकारुणिकतामाश्रित्यब्रह्मास्त्वात्मानमादायेति।
इति। अनेनाचार्योपदिष्टेनवाक्येन। ॐ क्रमाकारपरिणतेनांतस्फरणेनच। आत्मानंप्रत्यंचमादाय। शा
स्त्रसंस्कृतयाबुध्यामुंजेषीकावदृहइयाद्विविच्यैकमेवसंतमविद्यायामेकमिवदर्शितंब्रह्मलोकीकुर्यादि
त्यर्थः। संप्रत्युक्तमेवार्थंकौषीतकिकन्यायेनस्तौति। सादत्यादिनासंशब्देनच। अत्रापिशब्दोध्याहार्यः
ततश्चायमर्थः। यसंसारिणोपि। कलत्रपुत्रक्षेत्राद्यासक्तस्यापि। केनचिद्गुरुकृतोपदेशान। सोहमिति। तत्ततो। वि

नानैनादिना। सदाप्रवदंति। प्रकर्षेण। गृहकर्मसंगेसत्यपि। अपिस्मरणेलक्षणे। वदंतिव्यक्तमुच्चारयंतितेन
संसारिणइति। किंतर्हितइत्यतउक्तं। अनूनमिति। जनचेनसाब्रह्मसामीप्यादिलक्षणेनवर्ज्जितंयथाभवतित
था। रामएवभवंतिस्वल्पोपायेनिवितावत्फलंभविष्यतिवानवेतिसंज्ञायोत्रनकर्त्तव्यः। यदाविषयासक्तोप
मुच्चारयंत्रः केवल्यंलभंतेतदाकिंमुवाच्यंविरक्ताः केवल्यंप्राप्स्यंतीतिस्फुतिरुन्मीलिताभवति। भरद्वाजमुनि रू
पयोपपादितंब्रह्मात्मैकत्वविद्यामुपसंहरतिइत्युपनिषदितिउपनिषद्ब्रह्मात्मकत्वविद्या। इतिमदुक्त
प्रकारेणसाधनीयत्वार्थः। ब्रह्मविद्योस्तीति। यएवमितिइयंब्रह्मविद्याईदृशीत्येवंजानाति। सापिमुख्यः मु
क्तोभवतीत्यर्थः। मुक्तोभवतितिपाठेचधिक्केवस्फुतिः। इतियाज्ञवल्क्यइति। इतियाज्ञवल्क्यएवोक्तास्फुतो
नभरद्वाजः किंचिदनुमोदितवानितिभावः। अत्रसांप्रदायिकानांश्लोकाः। सर्वविदोत्तसर्वस्येवमुक्तेपियो
गिना। जोषमासभरद्वाजः किंचित्प्रष्टुमनाः पुनः। एवमेवैतदित्याहयाज्ञवल्क्यान्नबोधितः। एवमेवैत
द्याज्ञवल्क्योत्पवंनायमिहाब्रवीत्। अतोमध्याधिकारित्वंभरद्वाजस्यविस्फुतं। स्वयंविधातुंविद्यांश्रुतिराह
परंवचइतिं॥ ॥इतिद्वितीयंकंडिका॥ ॥प्रथमकंडिकोक्तारुंधब्रह्मस्वरूपंद्वितीयंकंडिकायोंतारंतारकंको
नप्रदर्शितोद्वितीयायांतदर्थमुक्तातनवाच्यनवाचकंनिरूपितंब्रह्मात्मैकत्वमुपपादितं। एवंरूपस्यश्रीरा
मचंद्रतत्त्वस्यप्रश्नोत्तरत्वेनप्राप्तिप्रकारंवक्तुंचतुर्थीरत्नमाह। अथहेनमिति। अथशब्दोभारद्वाजोपदेशानंतरंह
शब्दःप्रसिद्ध्यर्थः। यस्मात्सप्तमनंतरकंडिकायांचतुर्थ्यादात्माकथितः। तमात्मानमेनंतच्चादव्यक्तंवाचकथमहं वि

ज्ञानिया मितिप्रश्नार्थः। उत्तरमाह सहोवाचेति। आत्मनान विमुक्तं अविमुक्तं संधिसंपंडरीयमितियावत्
तस्मिन्नुपास्यः प्रत्यगात्मतयाउपासनीयइत्यर्थः। सर्वत्रावस्थितत्वा कथमविमुक्तएवोपास्य इत्यतआह-
यएषइतियएषउक्तगुणविशिष्ट आत्मासयस्मात्संधौप्रतिष्ठितस्तस्मात्तत्रैवायास्यः। व्यापकस्याप्युप
लब्धिस्थानंतत्। अत्यन्तिष्टदृशांगुलमितिवत्। एतेनोपासनायाःसुलभत्वमुक्तं। संधिरवकर्णंज्ञातव्यइ
तिपृच्छति। सोविमुक्तइति-अस्योत्तरंवरणायामितिं। पुनःपृच्छतिकतमिति। अस्यैवविमुक्तस्यसंधेरित्यर्थः। उत्तरमाह भ्रुवोरिति। सम्य
ग्व्यायतनिधीयतेस्थितिप्रलयादिसर्वमस्मिन्निति संधिरुभयरात्मेत्यर्थः। भ्रुवोर्घ्राणस्यचयः संधि
र्व्यष्टिस्वदेह-द्यौर्द्यौःकस्यपरस्यचपरमात्मनोयःसंधिःसमष्टौकारणनिधेरविमुक्तेसएषवायाएषःसंधिर्न
वतीतिसंबंधः। एतदेवोपासनास्थानमितिसदावारणइत्युक्तंएतद्वैसंधिमिति। एतंप्रसिद्धंसंधिं-संधाःसं
ध्यापयन्ति-आत्मविदःआत्मैकचक्षुषःउपासतेउपासनांकुर्वंति-निरुक्तकाध्यानसंध्यावाक्यायाकस्यावर्जिताःसो
धिनीसर्वभूतानांसासंध्यासाध्यकदेडिनामितिस्मृतेः। उपसंहरति-सोविमुक्तउपास्यइति। सआत्मा भ्रुवोर्घ्राण २०
स्यचसंधौसर्वदोपासनीयइत्यर्थः। भ्रूमध्येसंस्थितंदेवमित्यादिस्मृतिभ्यः। एतदेवप्रसिद्धेविमुक्तापियोजनायं।
एतेनसाधनचतुष्टयसंपत्त्यादिरुपसकलाधिकारिविशेषणाविशिष्टस्यपूर्वतापनीयोक्तसगुणोपासनजन्य
चित्तस्थैर्यस्यचयत्रकुत्रचिद्वर्त्तमानस्यघ्राणस्यचसंधौनिर्गुणश्रीरामोपासनामविमुक्तंनान्यदितिमुक्तं भवति।

एवंभूतःश्रीरामोपासकएवत्रैलोक्यगुरुर्भवतीत्युपासनाफलमाह। सोविमुक्तमिति। यउपासकः निश्चयेन
इतरउपासनेएवं-उक्तप्रकारेणावदज्ञानांनिमः अविमुक्तंउत्तरीयाख्यं संधिंज्ञानंकथयतिउक्तंचउपदेक्ष्यंति
तिज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइति। अत्रेतिशब्दःप्रश्नसमाप्तावुत्तरप्रस्तावेचज्ञातव्यः शिष्यस्यसंमुखीकरणाय
त्यायिकामाह अथतंप्रत्युवाचेतिउत्तरीयसंधौश्रुतायामपिश्रद्धादिविकल्पमालक्ष्यतंअत्रिंप्रतिस्वयमेवया
ज्ञवल्क्यउवाच-किमुवाचतदाहश्रीरामचंद्रस्येति। स्पष्टार्थं। यत्तोवाब्रह्मणोवायीत्यनेनशिवादिब्रह्मादिसं
प्रदायद्वयंदर्शितं। ज्ञानसौलभ्यादविमुक्तसेवकस्यदवांतरफलंतदाह। श्रीरामचंद्रेणेतिं। जन्मांत्त
रितानितिप्रारब्धकर्मव्यतिरेकेणाहजन्मशतकर्मोपलक्षणार्थं। मम विमुक्तोपासनाद्यानायास्ततः श्रीरा
मसाक्षात्कारस्तस्मात्सत्यरित्यागेपरमपुरुषार्थत्वंस्यादितिभावः। तथाचसंग्रहः अधिभूतंचाधिदैवंमध्यात्म
मविमुक्तं। आत्माकाशीभ्रुवोर्मध्यंमुक्तंसूत्तरोत्तरं। समष्टिव्यष्टिगंधर्वसमष्टेश्चोत्तरंस्मृतं। तृतीयंसमा
ख्यातमेतेषांत्रिषुचिकंनसंत्यजेदितिततःसंपन्नोभगवान्नित्यत्रोक्तेनप्रकारेणभगवान्प्रसादतीतित्तंप्रष्टुंपंचमकंडि
कारंभः। अथहैनमितिसप्तार्थंग्रंथः। यथाप्रथममंत्रोक्तावार्थंतोतथासर्वमंत्रेषुज्ञातव्यो। एतेमंत्राः श्रीरुद्रसिं
हसंतापनीयद्वात्रिंशद्भूहैं-तथाथर्वणशिरस्त्रिमडुरोपनिषदिचनानापाठक्रमादृष्टाः। तेचशुद्धपुस्तकाच्च
सारणेरयाः। एनिरुक्तसर्वात्मकंवंश्रीरामचंद्रस्याच्युतासदेवंपश्यंतीति। देवंश्रीरामंसाक्षादात्मनि-रूपयाबहि
श्चित्तवपश्यंति। अमृतत्वंचगच्छंतिमादृंप्राप्नोतीत्यर्थो। ग्रंथसमाप्तिंदर्शयति। इत्यथर्वणरहस्येश्रीरामोत्तरतापि

नायोपनिषत्समाप्तेति॥एवंकंडिकाद्वयव्याख्यानंतत्राद्यमाह्रपः।इतीयंकंडिकौद्दालकायाज्ञवल्क्येनवेदांतसर्व
स्वनिरूपितेप्यसंतुष्टेषेचपुनःकिंचित्प्रष्टुमनसोनरद्वाजस्यप्रश्नावसरपरिहारेणांतरमध्येचिप्रश्नोत्तरकथ
नमनुपपन्नंश्रुतिरितिकथमसंतोषावगतिरितिचेन्न॰एवमेवेत्याज्ञवल्क्येत्यनुमोदनाश्रवणात्॰पंच
मकंडिकायांपुनस्तत्प्रश्नोत्तरापलंभेनतदवसरावगमात्।अत्राहुः।भ्रष्टावसरभाषिचमावः॥श्रुत्यास्फुट
कृतं॰मंदाधिकारितांतस्यप्रदर्शयित्रमंजसाज्ञानाधिकृतस्यास्यतीर्थोसवांचवक्ष्यतीति।दशकालादिप
रिछेदशून्यपूर्णानंदैकरसेब्रह्मणिनिरूपितस्वाज्ञानमात्रेणानाद्रूप्यमसंभावयद्वल्कलर्षिर्विवक्षुमपिम
द्रह्मजमुच्चैश्चयंप्रभुंप्रचक्रमाइत्यस्यावसरंभ्रष्टाषिर्बंनाममात्रतःप्रथयंत्रीश्रुतिः प्राहोपहैनमितिसा
दरं॰अथयाज्ञवल्क्योत्रनंतरं॰हइतिप्रसिद्धमनं॰अत्रिःनविद्यंतेचयःशांतिविरक्तिविवेकाद्यस्यासाव
त्रिःकिंप्रष्टवानित्यताहयएषइतियरतिप्रसिद्धः एषरतिब्रह्मवेनोक्तमात्मानमहंस्थूलबुद्धिःकथं
कनप्रकारेणविशेषणं॰ब्रह्मात्मैकस्वरूपेणजानीयामितितंप्रकारंवादित्यर्थः।कुतस्तदज्ञानमित्याशंक्याह
अनंतोव्यक्तइतिविरुद्धविशेषणाद्दज्ञानमितिभावः।त्रींस्त्रत्रयरहितस्यसर्वदासर्वत्रस्वेषुवर्त्तमानस्यवस्तुव २१
स्तुनेचतस्याव्यक्तत्वंनबुद्धिपथमारोहतीति।सखैवाचेतिसशब्दोसाविमुक्तउपास्यइत्यात्मज्ञानोपायकथ
नांसइतिप्रसिद्धः॥अविमुक्तः आत्मनावस्थित्यस्तत्रविशेषनामधेयेनाभिधेयोपास्यः यतोयएषनंनोस्मत्कआत्मा
तवजिज्ञास्यःसाविमुक्ततस्मिन्क्षेत्रेप्रतिष्ठितइतिहतास्मत्क्षेत्रमुपास्यमित्यर्थःसर्वगतस्यापितस्मि

न्क्षेत्रेनित्यकिंसुलभात्कथंसर्ववस्तुषुवर्त्तमानस्यवस्तुप्रकाशेतद्प्रकाशः।सर्पदंडभूमिरेखादिषुप्रका
शमानेषुपितद्धिष्ठानभूतायारज्ज्वादिवतिक्रमः।विज्ञानसाधनब्रह्मक्षेत्रोपासनईरित॰तक्षेत्रंकप्रादेशस्त्री
त्यत्रिणापुनरुक्तात॰सोविमुक्तःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिशंक्याविमुक्तानिधक्षेत्रेआत्मज्ञानंसुलभंसकिमुपलक्षि
तप्रदेशेवर्त्ततइत्यर्थः।अस्मात्तरंणीवरणायांनास्पांचेति।सुपांसुपोभवंतीतिषष्ठ्यर्थेसप्तमीइयं॰वरणानद्यो
नास्याश्चमध्येप्रतिष्ठितइत्यर्थः।तदिन्योःप्रसिद्धत्वात्तन्नामनिर्वचनंपृच्छतिकावेवरणेति।विशेषोनदीवप्रसिद्ध
र्थः।वरणेतिकाकिंकार्यसंपादनशीलेत्यर्थः।तथानासीत्यत्रापिक्रियं॰उत्तरमाहसर्वानिति।प्रथमवाक्येअनि
द्रियकृतानितिर्यंपक्षेदः।इंद्रियरसंपादितायेदोषाःस्तान्वारयति॰तत्प्रागभावंपरिपालनंकरोति॰यस्मान्मात्रा
दनागतदुरितप्रतिबंधोभवति॰सेकानदीअविमुक्तक्षेत्रस्योपलक्षणमित्यर्थः।द्वितीयंस्पष्टार्थंपापशब्दस्य
पुंस्त्रिगर्बंधादसंज्ञयस्यांस्नानमात्रेणापगतानिपापानिक्षीयंतेसाद्वितीयानदीक्षेत्रस्योपलक्षणमितिभा
वः॥अत्रदोषपापशब्दौपुण्योपलक्षणार्थौक्षेत्रस्यमोक्षसाधनत्वंतत्रयावक्ष्यमाणत्वात्।पुण्यसतितदसंभवात्॰
एतच्चिंत्यंनह्यारवितफलंनक्षेत्रस्यतिअविमुक्तेसवितसत्यनंतोव्यक्तआत्मासुखमोभवतीत्युक्तेकस्मिं
स्त्रानउपास्योयमात्मतिस्त्रानंजिज्ञासुःपृच्छतिकतमंवास्यतिइतीत्येवंसति॰क्षेत्रउपास्यत्वेनोक्तेसतितस्मि
न्क्षेत्रेवअस्यात्मनःउपासनास्त्रानंकतमंतद्ब्रूहितिशेषः।अत्रोत्तरमाहभ्रुवोर्घ्राणस्यचयत्संधिरिति॰सास्य
स्त्रानंभवतीतिपूर्वेणान्वयः।अयमाकूतार्थः।अविमुक्तक्षेत्रनिवासेनविशुद्धांतःकरणोयदामृत्युकर्मीयाकू

मर्द्दोदकनिवासीसनर्जंतुः प्राणपरित्यागानिमुखोभवतितदाचंद्रचूडोस्यदहिणेकर्णेतारकंब्रह्मश्रीरामम
उरुरमंत्रात्मकंसंयोगमुपदिशति॰ तदासजंतुरंतकालावस्थामात्मानः भ्रूवोर्मध्यप्राणमावेशसम्यकू
सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यमितिभगवदुक्तमार्गेणभ्रूमध्येश्रीरामास्यंब्रह्मचिंतयन्प्राणोध्वतीतषुजन्मो
तरशेशमदमादिसंपन्नःशास्त्राचार्योपदशक्तमेणनंतात्मज्ञानवानसंपद्यतइतितद्धेत्वोपासना
सामर्थ्यात्। अतस्त्वमपिप्रत्युतात्मज्ञानशून्यःउक्तमार्गेणैवज्ञानवान्भविष्यसीति। तादृवंभ्रूमध्यमनंतात्मस्फा
नंजातीहाति। एतच्चसोप्रदायिकानांव्याख्यानंमुक्तिमद्भिश्चिंत्यं। ननुभ्रूवोर्द्वीणास्यक्षयःसंधिःसचहिदृश्यमानः
कथमात्मनःस्फानंस्यात्अतआहसएषइति। नेदंबहिर्दृश्यमानमात्मस्फानंकिंतुतदंतर्कोशइतिभावः। स
एषभ्रूवोर्द्वीणास्यक्षयःसंधिःसद्यौर्द्यौकस्याकाशस्य॰ परस्यपरमात्मनश्चसंधीयोगानंतात्पर्यः। भ्रूमध्यसंस्थितं धि॰
तादृवं॰ भ्रूयुगमध्यगतंयद्भिद्विलिंगस्फूर्यवद्भगद्रासिकेषांचित्पुरुषवशादुन्मीलतिविन्मयंज्योतिरित्यादिश्रु
चानिःपरमेश्वरस्यापितस्फानंभवतीति। ननुकथंमात्मवप्रत्ययंसंधिरुपदिश्यतइत्याशंक्यसंधेर्महात्म्यमाह॰
इत्येतद्विसंधिमिति। यतोद्यौर्द्यौकस्यपरस्यचायंसंधिःइतीत्यतोहेतोःएतदितिलिंगव्यत्ययः। एनमित्यर्थः त २२
तश्चएनंसंधिं॰ ब्रह्मविदाप्नुवंतीतिषष्ठ्यांसंध्यारूपं॰ संध्यावदौवरूपकाचनोपासतइत्यर्थः। परमप्रकृतंनिगम
यतिइतिसोविमुक्तऊपास्यइति। स्पष्टार्थं। इदानींस्वोपदिष्टंमार्गमाक्षिप्रवृत्तायस्मैतिसोविमुक्तंज्ञानमाचष्ट
इति। योविप्रसिद्धःपुरुषःएतत्तमयोपदिष्टं॰ एवंमद्भक्तक्रमेणयोजानाति॰ सोविमुक्तंहैवंज्ञानमात्मज्ञानेच

परंप्रत्याचष्टे॰ अन्येषांगुरुर्नैवतित्वदृशीभवतीत्यर्थः। अविमुक्तेमहातीर्थेसर्वदासमुपासिते॰ विमुक्त
मनसःपुंसोमृत्युकालउपस्थिते॰ आचष्टेतारकंब्रह्मरामंमंत्रंषऊहरं। भवानीवक्षभःसाक्षात्कर्णियोग
समन्वितं। तदासौयोगमास्थायभ्रूमध्येवोक्तपरं। ततोजन्मोत्तरशांतोदांतश्चोपरतःशुचिः। समाहितो
गुरुप्रोक्तमहावाक्यादवाप्तधीः मोक्षंप्राप्नोतिनचिरादित्येतदुपवर्णितं॰ दृढमत्यर्थयोगीज्ञावदन्नारब्धान
मुत्तमः। अथनंप्रत्युवाचेतिश्रुत्वायदवतारितं॰ श्रीरामचंद्रस्यमनुमित्यारभ्यस्फुटीकरोदीषान्नाशयतीत्य
त्तिः प्राप्यनैर्ऋतांगतिः। जजापेत्यत्रधाचर्थोहामाङ्पलक्षणार्थः। मन्वंतरमहस्त्रैरित्यत्रसंपादितेर्जप
होमादिभिरितिव्याख्येयं॰ इतिशब्दःसहोवाचेतिश्लोकाद्धिः। मणिकर्णीह्रदेचेतिपादस्यसप्तहरत्नं को
दसंज्ञेचशब्दोमणिमकर्णीगंगातटव्यतिरिक्तविषयः। पुनःशब्दोबालंकारार्थः। वरांतरमितीतिशब्दः
शंभुवचनेसमाप्तद्योतकः। अथसहोवाचश्रीरामइतिश्लोकाद्धिः। ह्रमिकीटादयोप्यामुक्तासंउन्त्वा
म्पश्येत्यत्रविचारणीयं। नतावदस्यार्थवादत्वंश्लोकाश्रीरामेणस्वेष्टतवरप्रदानवचनबात्अतः कृमिकी
टादीनांयामुक्तिःसाकथंभवति॰ किंहैवासात्॰ किंवाक्षेत्रकृतधर्मैःअथवाहैवमरणात्॰ उत्तमहादि
वत्तत्रजपात्तामाचनादिरूपाद्धर्मात्॰ किंवा॰ उपायरहितश्रीरामसंकल्पादेव॰ अथात्रमरणेजन्ममानुषंप्राप्य
शोभनं॰ रामादिसंपत्तियुक्ताःशास्त्राचार्योपदशातःप्राप्याद्वैकात्मविज्ञानंमुक्तास्युःकृमिकीटकाः। तत्रनाद्यः
मंत्रोपदेशवैयर्थ्यापत्तेः। नद्वितीयःकृम्यादीनांतदसंभवात्॰ नतृतीयः आद्यपक्षोक्तदोषानतिरेकात्। नचमम

णस्य प्राणविमोगलक्षणस्याभावरूपस्य मोक्षरूपफलजनकत्वं संभवति। शाल्पविश्लेषादः सुखजनकत्वंदृ
ष्टमेवेति चेत्। नदुरक्षाभावएवतत्रसुखव्यापारात्। नचउर्णः शिवक्षतजपहोमादेर्नादृष्टजन्यनिष्ठफलज
नकत्वासंभवात्तस्यफलंप्रयोक्तरीतिन्यायात्। जपादेरामप्रसादफलकत्वश्रवणात्। नपंचमः उपायंविना
संकल्पमात्रेणातदसिद्धेः। यात्रब्रह्मवित्सब्रह्मभवति। ब्रह्मविदाप्नोतिपरं। तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिज्ञाना
देवतुकैवल्यमित्यादिश्रुतिनाश्रुत्वादापत्तेः। नचैतदनुसारेणश्रुत्यंतरबाधोयुक्तः। बह्वन्नग्रहस्यत्याज्यत्वाव
त्तस्मादपात्रेत्यादिनोक्तश्रमपरिहारएवांगीकर्तुमुचितः। नचैवंक्रममुक्तावाश्रुश्राद्धव्याकोपः। तस्यानेकजन्म
भोगनिषेधपरत्वात्इतिव्याख्यायमानायांश्रुतौकिंचिन्नदुष्यति। नचान्यथेत्पनेनाहऽजन्ममालानिरार्क्रियां।
नन्वस्तुनामकृत्रस्निग्धानांकृमिकीटादीनामेवंप्रकारेणमुक्तिः। मनुष्याणांतुकर्माधिकारिणांतत्रनिवा
सिनांकामक्रोधाद्यनेकदोषदुष्टानांवज्रलेपायमानादनेदिनोपपातकमहापातकानांकथंमुक्तिरित्याशं
क्याहभगवान्अविमुक्तेतवाक्षयइत्यादिना। तत्रेतंत्रेन। स्पष्टार्थः। मस्ान्निध्येसतिकुतस्तत्रलोकानांदुर्वास
नाप्रादुर्भविष्यतीतिभावः। सन्निहितत्वेचाविर्भूतनियंत्रणाकिंकर्तव्यं। ननुसदृशंचेष्टतस्तस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि। २२
प्रकृतिंयांतिभूतानिनियहः किंकरिष्यतीतिवचनात्तत्रसन्निधानेपिकर्मिणांतज्ज्ञासनानपगमात्मक्षेत्रेकथं
तेषांमुक्तिर्भविष्यतीतिमाशुचश्त्याह। पाषाणप्रतिमादिष्विति। आननमंत्रएतिषडक्षरंपरामृशति। पाषाणए
प्रतिमाकाराः प्रतिमास्तत्राहृतलोकाराः। आदिशब्दोपात्तोजंगमजल। विप्र। वृक्षादयःतेषुभक्त्यायोमांमदीयेनमंत्रे

त्रेणार्चयित्वासर्वत्रमहर्षित्वापूजयेत्। तमहंब्रह्महत्यादिपापेभ्यःकिंयमाणोन्योपिमोक्षयिष्यामिअतः
कथंतेषांमुक्तिःस्यादितिशोकंमाकृवीत्यर्थः। ननुकोसौमंत्रः कस्यांश्रुत्यास्पर्धिनयत्रज्ञावनयासर्वत्रार्कर्तृ
व्यंतत्रआहवस्तावति। निगदव्याख्यातः। इदानींमंत्रंप्रतिआत्मविद्यातज्ञारामत्वोपायंस्फुटीकर्तुंश्रीरामवा
क्यमुदाहरति। मुमूर्षोरिति। अत्रभवितेतिनिर्देशात्एतद्देहपरित्यागादिनंतरंमानुषमेवदेहंप्राप्यराम
इत्यवावक्तुंअथस्वकथानत्रविश्वासोत्पादनायातइतिश्रीरामचंद्रोमेकृपांविधास्यतीतिसूचितं। अन्यथामु
नानंतावरूपमोक्षज्ञानंभविष्यतीतिमयायदुक्तंतत्रविश्वासःकर्तव्यइतिभावः। इदानींमत्रेःद्वैतोपास
नार्थंप्रवृत्तयद्वैतस्तुतियोविमुक्तमितिएतद्वैत्रदर्शनेनापिमदा-जन्मभिरंतरिताअनेकजन्मरू
तादोषानरूपंतित्तदाकिंवक्तव्यमुपासनायांरुतायामितिइतिश्रीब्रह्मज्ञानोपदेशसमाप्तौ। यद्वाख्या
तंमयाकिंचित्स्वीयबुध्यनुसारतः। तत्क्षंतव्यंबुधैर्मुद्दैरेषबद्धांजलिर्मया। इतिचउर्थीकंडिका। तादव
मत्रोषविशेषतोब्रह्मविद्यायांनिरूपितायांतदुपयोग्याश्रवविधुभ्यर्णंमंत्रकलापेचनिरूपितं। तन्मात्रेणा
परितुष्यातानरेंद्रस्यश्रीरामतादात्म्यबोधकर्मत्रांसरत्नमुत्रसयाप्तप्रश्नावसरस्यमध्येमैथिलीकारणोत्रैः
प्रश्नोत्तराभ्यांविज्ञानदातत्तत्रष्टेर्ये याज्ञवल्क्येनावबोधितप्राप्तावसरोनरेंद्रागः पुनःस्वप्रष्टव्यंपप्रच्छेतिश्रुति
राहअथहनंभरद्वाजइतिअथशब्दोवसरद्योतनार्थः किमुवाचेत्यतआह अथकिंमंत्रिरितिअथमथशब्दो

ब्रह्मविद्यानिरूपणनंतर्म्यद्योतनार्थः। ब्रह्मविद्यायाश्चासैंयमुद्दिमंत्रारणानुपपत्तेः श्रीराम प्रीत्याश्रुतरा
शयमुद्दिदृउत्रान्मंत्रस्तोत्रादिनाचतत्प्राप्त्युपपत्तेस्तदंत्रेषणमाचैवश्यकमिति। अंत्रसदेवंपत्रपतीत्यत्रस
पुण्यस्वरूपदर्शनस्यासामृतत्वंगच्छतीतिनिर्गुणैकब्रह्मरूपमात्मस्वचोक्तः स्वात्मानंदर्शयतीत्यत्रस्त्र श्रा
सावात्माचेतिविग्रहेणात्मशब्देनदेहाभिधानात्। नीलोत्पलदलश्यामंसूर्यकोटिसमप्रभं। किरीटाकलितापी
तनीलकुंचितमूर्द्धजमित्यादिनाकविशेषणविशिष्टंदहंदर्शयतीत्यर्थः। अथवास्वंनित्यंशुद्धंमुक्तस्वरूपमात्मा
नं। आत्मशब्दवाच्यजीवात्मनादात्मापनंदर्शयतीतिव्याख्येयं। सहोवाचेतिस्पष्टार्थं। किमुवाचेत्याहश्रीराम
त्यादिनाईश्वरमंत्रेनात्रच। ब्रह्म। अमुनारवत्तया। गाण्यतेतिपदत्रयंत्रेयं। उत्तरत्रच। ब्रह्मात्रयोऽपरिमि
तिपदत्रयं। तदयमन्वयः। उंशक्तिसहितंसप्तमात्ततश्चश्रीरामउच्चार्यतेतयावद्रूपमाणया। गाण्यया। मंत्रे
समुदायात्मिकया। नमस्करोतीति। प्रीतोभवतीत्यत्रप्रीतिश्चेत्यत्रश्रूपरपर्यायद्योतनार्थमत्रउक्तिपदं। न
मस्करोतीतिचतुर्थेलट्। नामाकार्षीदिति। योगिवाक्यस्मरणानुकीर्तनपरत्वात्। तत्किंरामप्रीतिरवगण्याया
परमफलंनेत्याह अपुनरावृत्तयेति। आवृत्तंयत्संसर्वयोनिषुसंचरणंपुनरावृत्तंपुनरन्यान्ययोनिप्राप्तिः। नविद्यतपु २४
नरावृत्तंयस्यासौअपुनरावृता। तथाअपुनरावृतया। अपुनर्जन्माहउभूतयेत्यर्थः। कंनमस्करोतीत्यतउक्तं अपरमीश्वरमि
ति। नविद्यतेपरोद्वितीयउक्तोवायस्मात्तद्धितरहितंसर्वोत्कृष्टमित्यर्थः। ननुमुक्तवच्छुद्धमात्रोच्चारणेकथंश्री
रामप्रातिर्मुक्तिर्वास्यादतउक्तंमनसासंस्मरंश्चितिकिंरूपंस्मरंश्चितिस्याकांक्षायांविशेषणान्याहविश्वरूपधर

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

दे० अनंतदेवस्यदपुस्तक।

इंद्रजी सनुना भगवानसाप्तेत कारमां मरणेन गृहीतम्

संवत १९२७